

(On)zichtbaar: narratief onderzoek naar
de levensloop van biseksuele vrouwen
van de pride generatie

Moyer, C. (2015). *Cloud Comb For Georgia*. <http://www.carriemoyer.com>.

Masterthesis Humanistiek

Anouck J. de Jong

Studentnummer: 1031694

Woordenaantal: 26.048 incl. verwijzingen, excl. Bijlages, literatuurlijst

Universiteit voor Humanistiek

Cursuscode: M3-MT

Scriptiebegeleider: Dr. Pien Bos

Tweede lezer: Prof. Dr. Annika Smeets

Afstudeercoördinator: Dr. Wander van der Vaart

Datum: 14/07/2023

Waar leven we anders dan in verhalen?

Voorwoord

Voor u ligt mijn masterthesis, het resultaat van maandenlang hard werken, diepgaand onderzoek en talloze gesprekken. Ik hoop dat u veel plezier zult beleven aan het lezen ervan en dat het u inzichten en nieuwe perspectieven zal bieden.

Ten eerste wil ik graag mijn oprechte dank uitspreken aan alle deelnemers die zo genereus hun tijd en openhartigheid hebben gedeeld. *Jullie* bijdragen, want ik mocht unaniem absoluut geen ‘u’ zeggen, hebben dit onderzoek verrijkt en hebben een onschatbare waarde toegevoegd aan de kwaliteit van deze thesis.

Daarnaast wil ik graag mijn huisgenoten bedanken, voor het zijn van ‘het fundament’ onder mijn voeten. Jullie waren er altijd om mij aan te moedigen en om mij eraan te herinneren dat er ook nog een wereld buiten deze thesis bestaat.

Ten slotte gaat mijn dank uit naar mijn vrienden en familie, die altijd voor me klaarstonden en me hebben geholpen, zowel praktisch als emotioneel. Jullie geloof in mij en jullie onvoorwaardelijke steun hebben me gemotiveerd om door te zetten en het beste uit mezelf te halen. Ik ben enorm dankbaar dat ik op jullie kan rekenen.

Het schrijven van deze masterthesis was een uitdagende, maar uiteindelijk zeer lonende reis. Ik hoop dat dit werk bijdraagt aan het vergroten van kennis en begrip binnen het vakgebied. Mijn oprechte dank gaat uit naar iedereen die heeft bijgedragen aan dit onderzoek en aan de totstandkoming van deze thesis.

Met warme groeten,

Anouck

Abstract

Deze thesis onderzoekt biseksualiteit aan de hand van levensverhalen van biseksuele vrouwen van de pride generatie (55-70 jaar). Om biseksualiteit te begrijpen, verken ik op welke wijze seksualiteit belangrijk is geworden voor identiteit en welke verhouding dit heeft met gender aan de hand van Foucault (1978), Butler (1990) en Callis (2009). Het narratieve perspectief (Bamberg & Wipff, 2020; Spector-Mersel, 2010) wordt gebruikt om verschillende narratieven, zoals master-, counter- en persoonlijke narratieven, met betrekking tot biseksualiteit in de narratieve identiteit te analyseren. Hierbij wordt een generationeel levensloopperspectief gehanteerd om invloed van historische en culturele context op de levensloop van individuen mee te nemen. De onderzoeksvraag is als volgt: Hoe verhoudt het persoonlijk narratief van biseksuele vrouwen van de pride generatie (55-70 jaar) zich tot het master- en counternarratief in hun narratieve identiteit? Deze vraag werd beantwoord aan de hand van tien interviews. Uit de analyse blijkt dat het masternarratief thema's omvat zoals de heteroseksuele norm, afkeuring van homoseksualiteit, constructie van homoseksualiteit als 'de ander' en onzichtbaarheid van homo- en biseksualiteit. Het counternarratief, ofwel het generatienarratief, belicht thema's zoals de vrouwenbeweging, lesbische emancipatie, biseksualiteit vanuit de lesbische gemeenschap en vrijheid in het generatienarratief. Het persoonlijke narratief van biseksuele vrouwen omvat strijdbaarheid, vrijheid en verrijking, waarmee ze narratieve weerstand bieden aan het counter- en masternarratief en hun narratieve identiteit vormgeven. Het verkennen van queer tijd (Halberstam, 2015) in de levensverhalen toont aan dat een niet-normatieve levensloop vaak wordt gekenmerkt door vertraging als gevolg van onzichtbaarheid en het ontbreken van een geschikt narratief voor biseksualiteit. Dit beïnvloedt de narratieve identiteit doordat bepaalde ervaringen andere betekenissen krijgen, zoals uit de kast komen en levensgebeurtenissen in gezinsvorming. Gender speelt een belangrijke rol in narratieve identiteit van biseksuele vrouwen. De relaties tussen het masternarratief, counternarratief en het persoonlijke narratief zijn complex en niet eenduidig. Ze zijn met elkaar verweven in plaats van strikt gescheiden of lineair tegenovergesteld. De biseksuele vrouwen uit de pride generatie hopen dat de dominantie van het masternarratief afneemt en dat seksualiteit en gender minder bepalend worden voor de narratieve identiteit.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	5
1. Introductie	8
1.1. Aanleiding	8
1.2. Doelstelling en vraagstelling	11
1.3. Wetenschappelijke relevantie	12
1.4. Maatschappelijke relevantie	12
1.5. Humanistische relevantie	13
1.6. Leeswijzer	14
2. Narratieven.....	16
2.1. Masternarratieven.....	16
2.2. Counternarratieven	17
2.3. Narratieve identiteit.....	19
2.4. Narratieve weerstand: de rol van het persoonlijke narratief	20
2.5. Narratieven & Ethiek	21
3. Biseksualiteit.....	22
3.1. Seksualiteit en identiteit	22
3.2. Gender en identiteit	25
3.3. Biseksualiteit: een historische begripsbepaling.....	27
3.4. Visies en (werk)definitie	30
4. Generatieel perspectief.....	32
4.1. Levensloonderzoek.....	32
4.2. <i>Queer time</i> en levensloop.....	33
4.3. De biseksuele levensloop van de pride generatie.....	34
5. Methodologie	37
5.1. Narratief paradigma.....	37
5.1.1. Ontologie	37
5.1.2. Epistemologie	38
5.1.3. Methodologie.....	39

5.2. Drie methodologische overwegingen.....	40
5.2.1. Onderzoeksdoel	40
5.2.2. Plaats van de onderzoeker	40
5.2.3. Plaats van de verteller	41
5.3. Dataverzameling.....	42
5.3.1. Interviews	42
5.3.2. Deelnemers	43
5.4. Data-analyse	46
5.5. Kwaliteitsanalyse	47
5.6. Ethische overwegingen	49
6. Analyse.....	50
6.1 Masternarratief	50
6.1.1. Heteroseksualiteit is de norm	50
6.1.2. Afkeuring	51
6.1.3. ‘De ander’	52
6.1.4. Onzichtbaarheid.....	52
6.2. Counternarratief	53
6.2.1. Vrouwenbeweging	53
6.2.2. Lesbische emancipatie.....	54
6.2.3. Bisexualiteit vanuit lesbische gemeenschap	55
6.2.4. Vrijheid in het generatienarratief	56
6.3. Narratieve identiteit.....	57
6.3.1. Biseksuele identiteit.....	57
6.3.2. Lesbische identiteit	58
6.3.3. Spirituele identiteit	60
6.3.4. Bisexualiteit en gender.....	62
6.3.5. Queer tijd	64
6.3.6. Toekomst.....	65
6.4. Narratieve weerstand.....	66
6.4.1. Strijdbaarheid.....	66
6.4.2. Vrijheid	69
6.4.3. Verrijking	70
7. Conclusie.....	71

8. Discussie	74
8.1. Reflectie van resultaten op de literatuur.....	74
8.1.1. Narratieven	74
8.1.2. Bisexualiteit	75
8.1.3. Biseksuele queer tijd.....	78
8.2. Reflectie op maatschappelijke relevantie	79
8.3. Reflectie op humanistische relevantie.....	79
8.4. Verdere aanbeveling onderzoek.....	80
9. Literatuur.....	81
10. Bijlagen.....	91
Bijlage I - Interviewgide	91
Bijlage II - Wervingsformulier	94
Bijlage III- Codeboom	95

1. Introductie

1.1. Aanleiding

Biseksualiteit wordt regelmatig de ‘onzichtbare seksualiteit’ genoemd (Maliapaard, 2018). Biseksualiteit als term en als manier van zijn wordt vaak over het hoofd gezien of genegeerd door zowel academici als queer gemeenschappen (Alexander & Anderlini-D’Onofrio, 2012). Alexander en Anderlini-D’Onofrio (2012) stellen aan de kaak dat biseksualiteit wordt opgeslokt in het bredere kader van LHBT en queer gemeenschappen, waardoor het weinig als opzichzelfstaand gezien wordt.¹ In de afgelopen jaren is er echter in de westerse wereld een toename in maatschappelijke interesse en wetenschappelijk onderzoek naar biseksualiteit. In 2021 is er in Nederland een groot kwantitatief onderzoek gedaan naar het leven van biseksuele personen (Baams et al., 2021). Uit dit onderzoek blijkt dat 10% van heterojongeren zich regelmatig ongelukkig voelt, en dat dat geldt voor 20% van de homojongeren en 39% van de biseksuele jongeren (Baams et al., 2021). Het verschil tussen biseksuele jongeren en monoseksuele jongeren, zij die enkel op personen van één geslacht vallen, is aanzienlijk. Bi-personen scoren slechter dan monoseksuele personen op veel vlakken van mentale en fysieke gezondheid, zoals eenzaamheid, burn-out, zelfmoord en chronische ziekten (Baams et al., 2021). La Roi et al. (2019) geven hier twee redenen voor: 1) dubbele discriminatie (vanuit zowel hetero als homo-omgeving), en 2) biseksuele mensen zijn minder vaak open over hun oriëntatie, wat leidt tot een hogere mate van isolatie. La Roi et al. (2019) beargumenteren dat het hebben van een gemeenschap essentieel is voor welzijn: gezamenlijkheid in de homo- en lesbiennebeweging is een buffer tegen minderheidsstress. Hierbij geldt dat het vinden van gelijkgestemden de gevolgen van stigma’s kan verminderen. Biseksuelen vallen echter buiten de homo gemeenschap en buiten de heterogemeenschap (Cense et al., 2021). Daarnaast is er in Nederland nauwelijks sprake van een gezamenlijke gemeenschap voor biseksuelen (Maliapaard, 2020; Van Lisdonk & Kuyper, 2015).

¹ Zowel LHBT als queer zijn termen die worden gebruikt om een breed scala aan seksuele oriëntaties, genderidentiteiten en expressies te omvatten die afwijken van de traditionele heteroseksuele normen. LHBT beslaat de groep mensen die zich als Lesbisch, Homo, Bi of Trans identificeren. Queer is een paraplueterm die gebruikt wordt door mensen die zichzelf identificeren als niet-heteroseksueel en/of niet-cisgender en die zich niet comfortabel voelen bij strikte labels zoals homo, lesbisch, biseksueel of transgender (Alexander & Anderlini-D’Onofrio, 2012). Queer heeft historisch gezien gediend als een belediging tegen seksuele en genderoriëntaties die als afwijkend van de gevestigde norm werden beschouwd, maar is tegenwoordig als geuzennaam teruggewonnen.

Deze moeilijke positie van bisexualiteit laat zich goed begrijpen door de lens van de (de)constructie van seksualiteit. Het begrip en de beleving van biseksuele identiteit kunnen variëren tussen verschillende culturen en historische perioden. Foucault (1978) betoogt dat seksuele identiteiten geen natuurlijke of intrinsieke kenmerken zijn, maar sociale constructies die historisch zijn gevormd. Het erkennen van biseksuele identiteit als een construct helpt ons om te begrijpen hoe sociale normen, culturele opvattingen en persoonlijke ervaringen van invloed kunnen zijn op het begrip en de beleving van seksuele oriëntatie. Het onderschrijft ook de noodzaak om diversiteit en individualiteit te erkennen binnen de biseksuele gemeenschap, aangezien niet alle biseksuele mensen zich op dezelfde manier identificeren of dezelfde ervaringen hebben.

Om deze complexiteit te onderzoeken maak ik in deze thesis gebruik van een narratieve lens. Narratieven zijn de verhalen, betekenissen, representaties en visies die in een bepaalde cultuur bestaan (Laceulle, 2018, p. 65). Narratieven zijn “[...] *culturally shared stories that communicate what the standards and expectations are for being part of a community*” (McLean, 2016, p. 31). Narratieven kunnen dan worden gezien als betekenisgevers én normmakers. Ook dragen ze bij aan een groepsgevoel: het narratief vertelt welke betekenis bepaalde zaken hebben en ook welke gedragingen daarbij horen. Ze vormen bewust en onbewust ons wereldbeeld (Laceulle, 2018). De taak van de narratieve wetenschapper is om deze verhalen te documenteren en te ondervragen (Hammack, 2011). In de literatuur wordt daarbij onderscheid gemaakt tussen master-, counter- en persoonlijke narratieven. Later zal ik deze verder toelichten. In deze thesis tracht ik de complexe verhoudingen tussen masternarratieven, counternarratieven en persoonlijke narratieven met betrekking tot bisexualiteit bloot te leggen.

Hammack (2011) stelt dat seksuele identiteiten zich het best laten onderzoeken vanuit een narratief perspectief. Hierbij baseert hij zich op de feministische notie dat queer identiteiten zich beter laten conceptualiseren als een bepaling van *worden* in plaats van *zijn*. Een perspectief dat rekening houdt met ontwikkeling door de tijd is hierbij nodig. Seksualiteit wordt dus niet gezien als een vaststaand kenmerk, maar veelal als een verhaal in ontwikkeling in de culturele context (Diamond, 2008; Hammack, 2011; Plummer, 2010). Met andere woorden, seksuele identiteiten en ervaringen zijn het best te onderzoeken zijn als een narratief. Ook zijn narratieven geschikt om te onderzoeken hoe een persoon zich verhoudt tot diens omgeving. In een verhaal vertelt de verteller immers over diens leven in relatie tot de wereld.

Hammack en Cohler (2011) stellen het belang van levensloopperspectief in narratief onderzoek centraal. Dit perspectief erkent een visie op menselijke ontwikkeling waar de levensloop gezien wordt als een ervaring van een bepaalde historische gesitueerdheid. Hierbij wordt het biologische proces niet ontkend maar is er sprake van wederzijdse beïnvloeding door de mogelijkheden en beperkingen van de sociale wereld. Fredriksen-Goldsen et al. (2022) laten zien hoe LHBT-generaties van elkaar verschillen omdat ze in diverse tijden met diverse normen hebben geleefd. Ze onderscheiden drie generaties binnen de LHBT- en seksuele- en genderminderheidsgroep van volwassenen in het midden en latere leven: de *Invisible Generation* (De onzichtbare generatie), *Silenced Generation* (de stil gemaakte generatie) en de *Pride Generation* (de pride generatie).² De pride generatie, personen tussen de 55 en 70 jaar oud, is het best te onderzoeken, aangezien zij over het algemeen genomen zich vaker uitspreken. Deze generatie heeft de strijd en de opkomst van homo- en lesbische-emanipatie van dichtbij heeft meegemaakt (Fredriksen-Goldsen et al., 2022) Het is interessant om te onderzoeken hoe biseksualiteit zich hiertoe verhoudt.

Fredriksen-Goldsen et al. (2010) onderzochten ook hoe vrouwen uit seksuele minderheden gemiddeld meer gezondheidsproblemen hebben dan leeftijdsgenoten. Zij stellen dat ondanks de vooruitgang in socio-politieke en culturele acceptatie vrouwen uit seksuele minderheden nog steeds veel stigmatisering en discriminatie ervaren. Dit heeft gevolgen voor de gezondheid waaronder op gebied van depressie, verslaving en obesitas (Fredriksen-Goldsen et al., 2010; Jen, 2019). In onderzoek wordt daarbij zelden onderscheid gemaakt tussen lesbische en biseksuele vrouwen (Alexander & Anderlini-D'Onofrio, 2012; Callis, 2009; Fredriksen-Goldsen et al., 2010; Jen, 2019). Wanneer dit wel gebeurt geldt dat biseksuele vrouwen vaak een slechtere gezondheid hebben dan lesbische of heterovrouwen (Fredriksen-Goldsen et al., 2010; Jen, 2019). Hoewel er meer onderzoek nodig is naar ervaringen van biseksuele mensen in het algemeen, focust deze thesis zich op biseksuele vrouwen van de pride generatie. Door deze beperking probeer ik recht te doen aan de nuances van de geleefde ervaring en deze in diepte te kunnen verkennen.

² Het woord *pride* laat zich in het Nederlands vertalen tot 'trots'. Ik heb gekozen voor het behoud van de term *pride*, aangezien deze een belangrijke culturele lading heeft. Historisch gezien wordt *pride* gehanteerd in de homo- en lesbische-emanipatiebeweging om de sociale reacties en stigma's m.b.t. homoseksualiteit te veranderen van schaamte naar trots. Hierbij is *pride* een term op zich is geworden, bijvoorbeeld door demonstraties zo te noemen (Britt & Heise, 2000).

1.2. Doelstelling en vraagstelling

In deze thesis onderzoek ik op welke wijze narratieven in de levensloop van biseksuele vrouwen in Nederland een rol spelen. Het doel van deze scriptie is het inzicht te verkrijgen in masternarratieven, counternarratieven en persoonlijke narratieven die voorkomen in de narratieve identiteit van biseksuele vrouwen van de Pride generatie. Door middel van empirisch onderzoek laat deze scriptie zien hoe masternarratieven en counternarratieven doorwerken in de levens van biseksuele vrouwen en op welke wijze persoonlijke narratieven zich hiertoe verhouden. Ik maak gebruik van levensloopverhalen. Levensloopverhalen maken het mogelijk om veranderingen door de tijd waar te nemen (Spector-Mersel, 2010b). Vanwege het complexe/variabele karakter van biseksualiteit is deze methodiek de meest passende om mijn onderzoeksdoel te bereiken. Deze analyse is samengebracht met een filosofisch-theoretische analyse om het ontstaan en de hoedanigheid van master- en counternarratieven te begrijpen.

Daarmee onderzoek ik in deze thesis de volgende hoofdvraag:

Hoe verhoudt het persoonlijk narratief van biseksuele vrouwen van de pride generatie (55-70 jaar) zich tot het master- en counternarratief in hun narratieve identiteit?

De hoofdvraag leidt tot de volgende deelvragen:

- Welke masternarratieven spelen een rol in het leven van biseksuele vrouwen uit de Pride generatie?
- Met welke counternarratieven engageren biseksuele vrouwen uit de pride generatie?
- Welke persoonlijke narratieven hanteren biseksuele vrouwen uit de pride generatie?

Zo probeer ik de narratieven van biseksuele vrouwen uit de Pride generatie in kaart te brengen, een periode waarin biseksualiteit minder dan homoseksualiteit benoemd en geaccepteerd werd en de ruimte kreeg om een beweging en collectieve identiteit te worden. Ik hoop bij te dragen aan meer inzicht, het laten horen van deze stem, en daarvan te leren.

1.3. Wetenschappelijke relevantie

Er zijn een aantal hiaten in wetenschappelijke literatuur met betrekking tot de narratieven die een rol spelen bij de levensloop en identiteitsvorming van biseksuelen. Het merendeel van de literatuur over levensloop legt de nadruk op de ervaringen van homoseksuele en/of lesbische volwassenen (Hammack & Cohler, 2011; Jones et al., 2023) of op een heteronormatieve volgorde van levensgebeurtenissen (Castro Varela & Bayramoğlu, 2022; Neugarten, 1996). Bovendien focust onderzoek naar levensloop bij biseksuelen zich voornamelijk op ouder worden in de context van gerontologie (Jen, 2019; Jones, 2011; Jones et al., 2023). Bovengenoemd onderzoek is op internationaal niveau, echter is in Nederland weinig onderzoek gedaan naar biseksualiteit. Het onderzoek dat is uitgevoerd binnen Nederland is voornamelijk kwantitatief van aard (Cense et al., 2021; Maliepaard, 2018) of focust zich op een jongere doelgroep (Baams et al., 2021). Dit onderzoek is een kwalitatief empirisch onderzoek naar de queer levensloop van biseksuele vrouwen in een narratief paradigma, en hoopt daarmee een toevoeging te zijn om de bovengenoemde hiaten in de wetenschap te verminderen.

1.4. Maatschappelijke relevantie

Dit onderzoek naar biseksualiteit in Nederland moet gezien worden in het licht van de ideeën en normen die er in Nederland zijn en hoe deze zich hebben ontwikkeld. Duyvendak et al. (2016) beschrijven hoe in Nederland wordt verwacht van burgers om de liberale democratie, secularisme en progressieve waarden met betrekking tot gender en seksualiteit te omarmen. Tot de jaren '60 was Nederland een van de meest religieuze (en verzuilde) landen in de westerse wereld; tegenwoordig behoort het tot de meest seculiere landen. De jaren '60 hadden verstrekkende gevolgen voor de samenleving en leidden tot een meer vrije visie op drugs, euthanasie, abortus en rechten voor lesbiennes en homo's. Het percentage Nederlandse burgers dat homoseksualiteit als normaal beschouwt en het homohuwelijk steunt, behoort tot de hoogste ter wereld, terwijl homofobie als vreemd wordt gezien. In Nederland heerst het idee dat we een traditie van tolerantie hebben. Daarbij is progressiviteit 'een onderdeel geworden van de nationale mythologie' (Duyvendak et al., 2016, p. 10).

Secularisme en 'de traditie van tolerantie' in Nederland is in toenemende mate verbonden met seksualiteit. Het wordt vaak gekoppeld aan liberale democratie en seksuele vrijheden, maar ook aan oriëntalistische discoursen over de 'moslim' en de 'ander' (Duyvendak et al., 2016). Deze discoursen portretteren de 'ander' als seksueel onderdrukt en onbekwaam om sociale en politieke gelijkheid voor vrouwen en seksuele minderheden te respecteren. Bracke noemt dit

‘seculiere nostalgie’ (2011). Nederland is niet uniek in deze dynamiek. Europese debatten over multiculturalisme en nationale identiteit zijn sterk doordrongen van kwesties rond gender en seksualiteit. Gender en seksualiteit dienen vaak als terrein om een lineaire tijdlijn van emancipatie te construeren. Hierbij ziet men Nederland als een land met progressieve waarden, waarbij de sociale acceptatie van seksuele minderheden enkel beter wordt. Zo wordt emancipatie geframed op een binaire wijze tussen een vermeend geëmancipeerd ‘wij’ en een achterlopend ‘zij’ (Bracke, 2011).

Het idee van progressieve emancipatie betreft voornamelijk man-vrouwverhoudingen en homo- en lesbische-emancipatie (Bracke, 2011). Het perspectief van biseksualiteit is mogelijk in staat om nuance te brengen in het idee van een vermeend geëmancipeerd ‘wij’. Door het biseksuele perspectief toe te voegen aan het narratief van de Nederlandse emancipatie komt er wellicht een nuancering in ons zelfbeeld en de dominantie van het narratief dat Nederland ‘progressief’ is.

1.5. Humanistische relevantie

De Universiteit voor Humanistiek (UvH) baseert zich in onderzoek en onderwijs op het humanisme en ‘richt zich op eigentijdse vragen rondom zingeving, levensbeschouwing en de inrichting van een menswaardige samenleving’ (<https://www.uvh.nl/>). De UvH stelt twee uitgangspunten centraal binnen de opleiding, namelijk zingeving en humanisering.

Zingeving betreft ‘het proces waarin de mens zich tot de wereld verhoudt’ (Jacobs, 2001, p. 27). Volgens Charles Taylor (1989) is de kenmerkende manier waarop de mens zich tot de wereld verhoudt onze ‘oriëntatie in de morele ruimte’, waarbij we ons laten leiden door visies van het goede. Hij betoogt dat zingeving voortkomt uit het hebben van geloofwaardige visies op het goede leven en het vermogen om georiënteerd te blijven op deze visies (Taylor, 1989). Deze visies zijn geen abstracte concepten, maar levendige, overtuigende beelden van wat een waardevol en vervullend leven inhoudt. Ze kunnen variëren van persoon tot persoon, afhankelijk van iemands cultuur, tradities, persoonlijke overtuigingen en levenservaringen. Zoals Taylor stelt, laat oriëntatie in de morele ruimte zich kennen door levensverhalen (1989). Levensverhalen zijn de narratieve uitdrukkingen van iemands leven, waarin persoonlijke ervaringen, betekenissen en waarden tot uiting komen. Humanistiek richt zich op het begrijpen van de menselijke ervaring, waarden, zingeving en groei. Levensverhalen bieden een unieke bron van informatie voor humanistische onderzoekers, omdat ze inzicht geven in

hoe individuen hun leven betekenis geven, omgaan met uitdagingen en hun identiteit vormgeven.

Ahmed (2006a) bevraagt vanuit een queer perspectief wat oriëntatie in de morele ruimte inhoudt. Ze begint met zich af te vragen wat het betekent om het leven te leiden als ‘georiënteerd’, een verwijzing naar seksuele oriëntatie. Is dit anders dan een ‘heteroseksuele’ oriëntatie en waarom is dit belangrijk? Ahmed (2006b) daagt de gedachte uit dat oriëntaties vastliggen of inherent zijn en stelt in plaats daarvan dat oriëntaties worden gevormd door sociale en culturele krachten. Ze onderzoekt hoe hoe deze oriëntaties zowel worden beïnvloed door als weerstand bieden aan maatschappelijke normen.

Het tweede aspect, humanisering, richt zich ‘de inrichting van een menswaardige samenleving’ (<https://www.uvh.nl/>). Alma en Smaling (2010) begrijpen humanisering als het bevorderen van een humane omgang met medemensen en het creëren van meer humane maatschappelijke verhoudingen en omstandigheden. Hierbij richt men zich op hoe oriëntaties op het goede in het samenleven worden bevorderd of verhinderd. Taylor benadrukt het belang van culturele en historische context bij het begrijpen van morele oriëntatie. Door te focussen op de geleefde ervaring in de vorm van levensverhaal van biseksuele vrouwen uit de pride generatie probeer ik een humanistisch perspectief in deze thesis te bewerkstelligen. Hierbij kijk ik hoe de oriëntatie op het goede in het persoonlijke verhaal zich tot de bredere verhalen in de maatschappij verhoudt.

1.6. Leeswijzer

Om de onderzoeksvragen het best te kunnen beantwoorden, is het onderzoek als volgt ingericht. In het eerste deel van deze thesis (hoofdstuk 2 tot en met 5) bespreek ik de filosofisch-theoretische en methodologische grondslag van deze thesis en het kwalitatief-empirisch onderzoek dat ik heb uitgevoerd. In deel twee van deze thesis (hoofdstuk 6 tot en met 8) volgt de analyse, conclusie en discussie van dit onderzoek.

In hoofdstuk twee, Narratieven, verken ik masternarratieven, counternarratieven, persoonlijke narratieven en op welke wijze deze de narratieve identiteit vormgeven. Dit hoofdstuk komt eerst, zodat ik bij het volgende hoofdstuk kan laten zien hoe narratieven over biseksualiteit eruitzien.

In hoofdstuk drie, Biseksualiteit, onderzoek ik de wijze waarop seksualiteit belangrijk is geworden voor identiteit. Hierbij verken ik de relatie met gender. Vervolgens verken ik de wijze

waarop seksualiteit en gender zijn getheoretiseerd voor biseksualiteit. Ik sluit deel één af met een conceptualisering van biseksualiteit welke leidend is in deze thesis.

In hoofdstuk vier, Een generationeel narratief, onderzoek ik de literatuur met betrekking tot levensloop. Hierbij onderzoek ik hoe *queer time* kan helpen met het inzichtelijk maken van de biseksuele levensloop. Vervolgens licht ik licht toe op welke wijze dit van belang is in de narratieven van biseksuele vrouwen tussen de 55 en 70 jaar om een generatienarratief te schetsen.

In hoofdstuk vijf bespreek ik het onderzoeksparadigma waarbinnen deze thesis valt, het narratieve paradigma. Ik zet uiteen welke elementen in dit paradigma belangrijk zijn en op welke wijze zij het onderzoek beïnvloeden. Vervolgens komen de data-verzameling, de data-analyse, een bespreking van de betrouwbaarheid van het onderzoek en de ethische overwegingen aan bod.

In hoofdstuk 6, Analyse, bespreek ik op welke wijze het master-, counter- en persoonlijke narratief vorm is gegeven in de narratieve identiteit. Ook laat ik zien op welke wijze queer tijd een rol speelt in de narratieve identiteit van de vrouwen van de pride generatie.

In hoofdstuk 7. Conclusie, beantwoord ik de hoofdvraag en de deelvragen.

Ik vervolg in hoofdstuk 8, Discussie, met een terugkoppeling naar de literatuur, een reflectie op de maatschappelijke relevantie, een reflectie op de humanistische relevantie en aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

2. Narratieven

Een narratieve identiteit verwijst naar het begrip van wie we zijn en hoe we onszelf begrijpen door middel van verhalen, waarbij onze levensverhalen betekenis geven aan ons bestaan en vormgeven aan onze identiteit (Bamberg et al., 2007). Het is een proces waarbij we voortdurend nieuwe verhalen toevoegen en oude verhalen herzien om onze ervaringen te begrijpen en een gevoel van continuïteit en betekenis in ons leven te vinden. Een manier om de verhoudingen van verhalen in een narratieve identiteit te duiden, is aan de hand van master-, counter- en persoonlijke narratieven. Het gebruik van de term masternarratieven verwijst naar het idee dat er een algemeen aanvaard verhaal of een dominante achtergrond bestaat waartegen mensen betekenis geven aan gebeurtenissen en ervaringen (Bamberg & Wipff, 2020). Deze worden in andere onderzoekstradities ook wel dominante discoursen of hegemonische structuren genoemd (Bamberg & Wipff, 2020). Tegen deze achtergrond worden dat counternarratieven vormgegeven, als collectief gedragen alternatieve narratieven. De persoonlijke narratieven zijn individuele narratieven, die zich positioneren ten opzichte van de masternarratieven en counternarratieven. Hierbij geldt dat deze narratieven onderling verweven zijn en elkaar informeren, ze zijn dus tegelijkertijd aanwezig. In de aankomende paragrafen ga ik dieper in op de betekenis van en de verhoudingen tussen masternarratieven, counternarratieven en persoonlijke narratieven. Hierbij onderzoek ik hoe ze zich verhouden tot een narratieve identiteit.

2.1. Masternarratieven

Een masternarratief is een overkoepelend narratief dat de heersende ideeën, waarden en overtuigingen van een bepaalde samenleving, cultuur of tijdperk weerspiegelt (Hammack & Cohler, 2011). Het is een verhaal dat zo belangrijk is binnen een bepaalde groep dat het dwingt tot integratie ervan in het persoonlijke verhaal. Masternarratieven bestaan op verschillende niveaus van sociale categorieën, zoals ras, nationaliteit, klasse, leeftijd, en natuurlijk gender en seksualiteit (Spector-Mersel, 2006). Masternarratieven hebben vaak een essentialistische ondertoon, zodat het verhaal dat verteld wordt een 'natuurlijk' gevoel krijgt. Ze maken deel uit van de politieke structuur van een cultuur die hiërarchieën en machtsverhoudingen in stand houdt en versterkt. Dit maakt masternarratieven intrinsiek politiek van aard (Hammack, 2011; McLean, 2016).

McLean en Syed (2016) spreken van vijf onderling verbonden eigenschappen die masternarratieven kenmerken. Ten eerste spreken ze over bruikbaarheid. Masternarratieven maken bepaalde betekenissen mogelijk waardoor ze een fundering van de samenleving zijn. Men weet hoe men zich moet gedragen, en men gedraagt zich ook zo: het narratief wordt voor- en nageleefd. Ten tweede zijn masternarratieven alom vertegenwoordigend. Masternarratieven krijgen hun dominante kracht door het feit dat ze de overtuigingen en verwachtingen representeren van de meerderheid van de mensen en ze zitten diep geworteld in het maatschappelijke bewustzijn (Laceulle, 2018). De derde eigenschap van masternarratieven is onzichtbaarheid. Hoewel ze breed gedragen zijn, zijn ze niet voor iedereen expliciet merkbaar. Ze worden vaak pas zichtbaar wanneer men in conflict raakt met een masternarratief, bijvoorbeeld wanneer men zich niet aan de dominante norm houdt. Ten vierde zijn masternarratieven niet waarde neutraal, al suggereren ze vaak wel dat ze ‘waardenneutraal’ of ‘natuurlijk’ zijn. Ze vertellen ons immers wat het betekent om ‘goed’ gedrag te vertonen. Als laatst zijn masternarratieven rigide. Dit houdt in dat masternarratieven niet snel veranderen, ze zijn diep geworteld in onze samenleving. In tegenstelling tot wat vaak geïmpliceerd wordt, is er niet altijd één masternarratief, maar kunnen er ook meerdere tegelijkertijd aanwezig zijn.

Masternarratieven kunnen ons bewust en onbewust beïnvloeden en zo geïnternaliseerd worden (Laceulle, 2018). Dit is problematisch wanneer het masternarratief overtuigingen behelst die een bepaalde groep wegzetten met karakteristieken die beschadigend voor hen zijn, of bepaalde opties die wel gewenst zijn uitsluit. Masternarratieven zijn misschien rigide maar ze zijn echter niet onoverkoombaar. Er is ruimte voor groepen en individuen om zich tegenover masternarratieven te positioneren in de vorm van counternarratieven (McLean, 2016).

2.2. Counternarratieven

Narratieven die tegen masternarratieven ingaan worden doorgaans counternarratieven genoemd. Een counternarratief krijgt zijn betekenis door zijn relatie tot andere verhalen. Hierdoor kan het worden beschouwd als een door positie bepaald narratief dat een standpunt inneemt ten opzichte van het masternarratief. De prefix ‘counter’ impliceert al dat het tegen iets in gaat (Bamberg & Wipff, 2020; Hochman & Spector-Mersel, 2020).

Bamberg en Wipff (2020) onderscheiden twee visies met betrekking tot de functie van counternarratieven. In de eerste visie worden counternarratieven gebruikt om verhalen van gemarginaliseerde groepen te analyseren, waarbij deze groepen lijnrecht tegenover de

masternarratieven staan. Hierbij analyseert men counternarratieven om verhalen die normaliter worden verzwegen te centreren. Het tweede perspectief gaat ervanuit dat een counternarratief niet lijnrecht tegenover een masternarratief staat en de narratieven geen wederzijds uitsluitende categorieën zijn: een counternarratief kan sommige delen van het masternarratief overnemen en sommige verwerpen.

Een counternarratief is “[...] *a story that resists an oppressive identity and attempts to replace it with one that commands respect*” (Lindemann Nelson, 2001, p. 6). Laceulle (2018) stelt dat counternarratieven niet enkel respect moeten afdwingen. Een counternarratief moet mensen in staat stellen intieme relaties van zorg en liefde aan te gaan, alsmede individuen in staat stellen tot zelfrealisatie. Hiermee bedoelt ze dat een counternarratief in staat moet zijn om beschadigende masternarratieven uit de dominante positie te halen en actief alternatieven te presenteren (Laceulle, 2018). Hierbij beschrijft Lindemann Nelson (2001) vier voorwaarden die zij stelt aan een counternarratief:

- 1) Het counternarratief moet het masternarratief kunnen vervangen en weerstaan.

Hierbij geldt dat een counternarratief zich moet relateren aan het masternarratief op een wijze dat er een nieuw alternatief aanwezig is dat het masternarratief uitdaagt. Hierbij daagt het de rigiditeit van het masternarratief uit.

- 2) Het counternarratief moet een alternatief zijn om de schadelijke effecten van het masternarratief tegen te gaan.

Een counternarratief is niet losgezongen van een masternarratief, en verhoudt zich ook niet *willekeurig* tegenover een masternarratief. Een counternarratief ontstaat wanneer er een probleem is in het masternarratief. Wanneer dit probleem, en ook de oplossing op een bepaalde wijze gedeeld wordt, kan een gedeeld counternarratief ontstaan om de schadelijke effecten van het masternarratief tegen te gaan. Een narratief is enkel een counternarratief als het de beperkende aspecten van het masternarratief collectief probeert op te lossen. Dat wil zeggen, een counternarratief moet gedeeld worden door meerdere mensen.

- 3) Een counternarratief moet morele *agency* bevrijden.

Een counternarratief moet in staat zijn het individu een mogelijkheid te geven om zich op een andere wijze te verhouden tot het masternarratief, op een manier waarbij het individu meer in staat is om het leven te leiden op een wijze die passend is bij de geleefde ervaring van diegene.

Dit betekent dat het counternarratief de narratieve identiteit van het individu kan herstellen of behulpzaam is in het vormgeven van een passend narratief.

- 4) Een counternarratief moet specifiek een shift in het culturele begrip van een bepaalde groep wijzigen.

Een counternarratief is geen reflectie of gedachtestroom. Een counternarratief heeft de potentie om narratieven te wijzigen, door de persoonlijke narratieve identiteit op een nieuwe manier mogelijkheden te geven waardoor er een fundamenteel ander wereldbeeld ontstaat. Hierdoor wordt het mogelijk om anders te gaan handelen.

2.3. Narratieve identiteit

Een narratieve identiteit wordt gezien als het “[...] subjectieve, geconstrueerde en in flux zijnde verhaal van hoe een persoon geworden is wie die is” (McLean & Syed, 2016, p. 320). McLean en Syed (2016) stellen dat de ontwikkeling hiervan zich over de hele levensduur voortzet. Het construeren van een identiteit zorgt voor een coherent zelfbegrip, waartegen ervaringen betekenis en een plaats krijgen. Men creëert een begrijpelijk en samenhangend verhaal waarin de belangrijke gebeurtenissen uit het verleden verbonden worden met het huidige zelf. Dit proces van het vormgeven van een narratieve identiteit omvat het vertellen van details over het verleden om persoonlijke betekenis te begrijpen. Het is het proces waarbij mensen betekenis geven aan zichzelf en hun ervaringen door middel van narratieve structuren, zoals een plot, karakterontwikkeling, hoofdpersonages etcetera. Onze narratieve identiteit wordt gevormd door de verhalen die we onszelf vertellen over ons verleden, heden en toekomst, evenals de relaties en sociale contexten die daarin voorkomen. Het concept van een narratieve identiteit benadrukt dat onze identiteit niet statisch is, maar voortdurend in ontwikkeling en onderhevig aan verandering (McLean, 2016). Met andere woorden, het kader in deze thesis voor het begrijpen van narratieve identiteit omvat de persoon, de cultuur en de onderhandelingsprocessen tussen beide.

Een belangrijke kritiek op het analyseren van identiteit als narratief komt van Strawson (2004). Strawson is tegen het begrijpen van persoonlijke identiteit aan de hand van een coherent levensverhaal. Hij stelt dat deze benadering fundamenteel gebrekkig is en de complexiteit van het menselijk bestaan niet volledig kan bevatten. Volgens hem bestaat er geen enkelvoudig, verenigd zelf of kernidentiteit die in de loop der tijd voortduurt. In plaats daarvan stelt hij een meer gefragmenteerde notie van persoonlijke identiteit voor. Strawson beargumenteert dat voor

veel mensen het leven bestaat uit een reeks losstaande momenten en noemt dit een episodische zelf-beleving (2004, p. 430). In de episodische zelf-beleving passen momenten niet naadloos in een samenhangende narratieve structuur, en het opleggen van zo'n structuur kan leiden tot vertekening en versimpeling. Echter, hier valt te verdedigen dat een narratieve identiteit ook helemaal niet naadloos samenhangend hoeft te zijn.

Laceulle is behulpzaam met door te stellen dat hoewel een samenhangend verhaal bijdraagt aan een coherent zelfbegrip, dit niet inhoudt dat het (eigen) leven en identiteit gevat kan worden in één chronologisch verhaal (2018). Er zijn onderdelen in het leven die het narratief ontsnappen, omdat we ze bijvoorbeeld niet kunnen zien, begrijpen of kunnen plaatsen. Levens worden geleefd te midden van meerdere verhaallijnen die elkaar kunnen tegenspreken, aanvullen of botsen (Laceulle, 2018). Een narratieve identiteit hoeft in die zin dus niet gezien te worden als een soepel lopend verhaal, maar als een proces van continue afstemming met de meerdere verhalen in jezelf en om je heen. Hierbij is er juist een temporele samenhang, waarbij je je in het heden verhoudt tot narratieven die al eerder tot je beschikking stonden en tot nieuwe narratieven.

Ook Butler (2005) beschrijft de grenzen van het kennen van het zelf in *Giving an Account of Oneself*. Butler legt de nadruk op het uitvoerende aspect van identiteit en beschrijft hoe we onszelf voortdurend creëren en hercreëren door middel van taal en sociale interacties. Butler bekritiseert hiermee ook het idee van een eenduidige en transparante identiteit en benadrukt de complexiteit en tegenstrijdigheden die inherent zijn aan het vertellen van ons eigen verhaal. Hiermee is zelfkennis gelimiteerd, het is nauwelijks mogelijk om alle ingewikkeldheden en verwevingen van alle verhalen die tot onze beschikking zijn en ons gevormd hebben te overzien. Dit ontdoet ons volgens Butler niet van de noodzaak tot een poging van het ontwaren van narratieven in onszelf (2005). In het verkennen hiervan ligt vrijheid (Butler, 2005).

2.4. Narratieve weerstand: de rol van het persoonlijke narratief

Het afstemmen tussen master-, counter-, en persoonlijke narratieven in de narratieve identiteit wordt ook wel een proces van *narrative resistance*³ genoemd. Narratieve weerstand⁴ krijgt

³ Hoewel er geen expliciete relatie is beschreven door McLean (2016), doet dit denken aan Foucaults bekende zin: “*where there is power, there is resistance*” (1978, p. 75). Dus waar macht aanwezig is, is ook verzet. De traditie van onderzoek naar master- en counternarratieven is natuurlijk wel beïnvloed door Foucault (Bamberg & Andrews, 2004).

⁴ *Resistance* wordt zowel vertaald naar verzet als naar weerstand. Zoals schrijfwijzer aangeeft wordt verzet gezien als een actievere vorm dan weerstand. In de context van narratieve identiteit hoeft *resistance* niet direct een actief proces van ergens tegen ingaan te zijn, maar kan het ook een gevoel van dat het schuurt zijn.

vorm in de theorie van McLean en Syed (2016). In de narratieve identiteit is er ruimte om een alternatief narratief toe te voegen of in te voegen, het persoonlijke narratief, aan het al bestaande counternarratief of masternarratief.⁵ Hierbij vormt men een nieuw verhaal, vaak gevormd na een grenservaring of een andere situatie waarbij het masternarratief niet meer voldoet. Hierbij worden traumatische gebeurtenissen vaak genoemd, maar ook wanneer op andere manieren de jouw beschikbare narratieven niet meer voldoen. Weerstand ontstaat wanneer de narratieven die jou ter beschikking staan botsen met jouw eigen verhaal, met wie je bent of wie je graag zou willen zijn. Weerstand wordt ervaren wanneer de verhalen steeds meer gaan schuren en ze niet blijken te passen (McLean, 2016).

2.5. Narratieven & Ethiek

Master- en counternarratieven zijn niet per definitie positief moreel geladen of bedoeld om progressieve waarden uit te dragen (Bamberg & Wipff, 2020). Een counternarratief betreft elk narratief dat in staat is om een alternatief voor het masternarratief te vormen, ook als ze zelf onderdrukkende of discriminatoire gevolgen hebben. Ze kunnen dan nog steeds de handelingsmogelijkheden van een bepaalde groep mensen verbreden, en dus wel aan de eis van Lindemann Nelson voldoen. Foucault, waar ik in het volgende hoofdstuk op inga, stelt dat masternarratieven niet alleen onderdrukkend of beperkend zijn, maar ook een nuttige en productieve functie hebben (1978). Een narratief is een kader voor interpretatie, een lens waarmee we interpretaties begrijpelijk maken. Op deze wijze wordt ons handelen beïnvloed. Omdat ze ons handelen beïnvloeden, hebben ze een morele waarde. Of deze invloed positief of negatief is, is een tweede vraag.

Voor deze thesis is er daarom gekozen om *resistance* te vertalen naar weerstand. ‘Verzet weerstand’. Geraadpleegd op 02-07-2023.

<https://www.schrijfwijzer.nl/taalvragen/verwarwoordenboek/verwarwoord/619/verzet-weerstand>

⁵ De metafoer aan de hand van een rivier is behulpzaam in het begrijpen van de complexe relatie tussen narratieven in de narratieve identiteit. In de narratieve identiteit komen drie rivieraftakkingen van narratieven (master-, counter-, en persoonlijke narratieven) samen tot één stroom (narratieve identiteit), waarbij sommige stromingen (narratieven) soms sterker aanwezig zijn dan de anderen.

3. Bisexualiteit

Om bisexualiteit te begrijpen, verken ik in dit hoofdstuk op welke wijze seksualiteit belangrijk is geworden in de afgelopen 150 jaar en welke verhouding dit heeft met gender. Dit stelt mij mede in staat om te analyseren hoe master- en counternarratieven rondom seksualiteit en gender zich geconstrueerd hebben in de context van de pride generatie in Nederland. Om de relaties tussen seksualiteit en gender uit een te zetten maak ik gebruik van de twee invloedrijke schrijvers binnen queer theory⁶ (Alexander & Anderlini-D'Onofrio, 2012; Callis, 2009). Hierbij volg ik Foucault (1978) om de constructie van een homoseksuele identiteit uit een te zetten en Butler (1990) om te onderzoeken hoe seksualiteit en gender met elkaar verbonden zijn. Hoewel Foucault zijn bekende werk *Histoire de la sexualité* in 1976 publiceerde, bijna 50 jaar geleden, blijft het tot op de dag van vandaag één van de belangrijkste werken op het gebied van seksualiteit. In deze thesis baseer ik mij op de Engelse vertaling uit 1978. Butlers *Gender Trouble* (1990) staat al dertig jaar centraal in de wetenschap betreffende gender en seksualiteit. Beide auteurs bekijken narratieven door een macro-lens, waarbij gekeken wordt op welke wijze er in de maatschappij gedacht wordt over seksualiteit en/of gender en hoe deze verhalen zich gevormd hebben. Daarnaast hebben beiden een politieke visie of een focus op de politieke implicatie van gender en seksualiteit. Opvallend genoeg hebben beide schrijvers geen onderzoek gedaan naar de implicaties van bisexualiteit op hun werk. Ik volg Callis' kritiek op beiden om dit hiaat aan te vullen (2009). Vervolgens verken ik via een historische begripsbepaling de maatschappelijke ontwikkeling van de term bisexualiteit. Hierbij wordt duidelijk hoe de theoretische verkenning maatschappelijk tot uiting is gekomen. Deze twee delen brengen mij tot een (werk)definitie van bisexualiteit waarop dit onderzoek gebouwd is.

3.1. Seksualiteit en identiteit

Zoals Lipperts en Oosterhuis (2010) aangeven in “Tussen wal en schip: de moeizame emancipatie van bisexualiteit”, zijn hedendaagse categorieën en begrippen met betrekking tot seksualiteit geen openbaring uit een natuurlijk gegeven orde van de mens maar “[...] het resultaat van historische ontwikkelingen, waarin de psychiatrie en psychoanalyse een belangrijke rol hebben gespeeld” (p. 3). Zij baseren zich hierbij op het werk van Foucault.

⁶ Queer theory onderzoekt identiteit en sociale structuren die heteronormativiteit als vanzelfsprekend beschouwen - die de sociale constructie van heteroseksualiteit als normatief ten opzichte van de tegenovergestelde binaire, homoseksualiteit, niet in twijfel trekken. De discipline is opgekomen in de jaren '90 vanuit homo- en lesbiennestudies en vrouwenstudies (Alexander & Anderlini-D'Onofrio, 2012).

Foucault betoogt dat seksuele identiteiten geen natuurlijke of intrinsieke kenmerken zijn, maar sociale constructies die historisch zijn gevormd (Callis, 2009; Foucault, 1978). Volgens Foucault ontstaan moderne seksuele identiteiten als gevolg van een combinatie van discours⁷, machtsverhoudingen en sociale controlemechanismen. Foucault betoogt dat de medische en wetenschappelijke disciplines een cruciale rol spelen bij het creëren en normaliseren van seksuele identiteiten. Door middel van medische classificaties en diagnoses worden seksuele afwijkingen en perversies gecreëerd, waardoor bepaalde vormen van seksualiteit als iets aan te wijzen zijn, en wel als afwijkend. Hij benadrukt dat seksualiteit in het westerse vertoog een centraal onderwerp van discussie bij identiteit is geworden: hierbij is 'seksualiteit' iets geworden. Hiervoor was seksualiteit nog niet geconstrueerd als iets wat op zichzelf gekend kon worden. Homoseksualiteit is een specifiek focuspunt van Foucaults analyse, waarbij hij laat zien hoe de moderne homo-identiteit ontstond als een resultaat van deze medische en wetenschappelijke constructies. Foucault benadrukt dat deze processen van normalisatie en stigmatisering dus niet alleen individuen beïnvloeden, maar ook bredere sociale structuren en machtsdynamieken versterkten. Hij wijst op het belang van seksuele discourses en praktijken in het vormgeven van hoe we over onszelf denken. Foucault stelt dat het begrijpen van seksualiteit als een sociaal construct helpt om de veranderlijke aard ervan te erkennen en om kritisch na te denken over de heersende normen en waarheden. Zijn werk moedigt aan tot een deconstructie van seksuele identiteiten.

Callis (2009) stelt dat de theorie van seksuele constructie van Foucault het mogelijk maakt om de opkomst van homoseksualiteit en uiteindelijk de creatie van de homo en lesbische identiteit te verklaren. Wanneer meerdere mensen een discours internaliseren en een label accepteren, zijn ze in staat elkaar op te zoeken. Wat oorspronkelijk diende als een manier om het afwijkende te categoriseren en controleren, wordt uiteindelijk een manier waarop gelijken elkaar kunnen vinden en waarop een alternatief discours ontstaat, dat gecreëerd wordt door de individuen die oorspronkelijk gelabeld werden. De *reverse discourse* (omgekeerde discours)⁸, zoals Foucault het noemt, maakt het mogelijk om seksualiteit als onderdeel van identiteit te creëren. Zo begonnen mensen die van homoseksuele daden waren beticht zichzelf in de tweede helft van

⁷ De term *masternarratief*, mede-ontwikkeld door Michael Bamberg, verwijst zoals besproken in §2.1 naar de dominante verhalen die ons begrip van de werkelijkheid, machtsverhoudingen en kennisregulering beïnvloeden. Foucault gebruikt het begrip 'discourses' om naar dezelfde concepten te verwijzen. Beiden benadrukken hoe deze dominante verhalen machtsdynamieken vormgeven (Bamberg & Andrews, 2004).

⁸ Het omgekeerde discours is op deze wijze representatief voor het counternarratief.

de 20e eeuw het label 'homoseksualiteit' toe te eigenen als basis voor recht op erkenning en een bron van trots. Op deze wijze is homoseksualiteit niet langer meer een afwijking, maar een op zichzelf staande, te waarden identiteit geworden. Er kon zo een binaire notie van seksualiteit ontstaan, met homo enerzijds en hetero anderzijds.

Zoals besproken in §2.1. Masternarratieven, spreken McLean en Syed (2016) van vijf onderling verbonden eigenschappen die een masternarratief kenmerken. Het heteroseksuele discours kan beschouwd worden als een masternarratief op basis van deze vijf kenmerken. Allereerst is het is het normaliseren van bepaalde seksualiteiten bruikbaar omdat het bepaalde betekenissen mogelijk maakt en als basis fungeert voor gedrag en normen in de samenleving. Ten tweede is heteroseksualiteit alom vertegenwoordigd doordat het de dominante overtuigingen en verwachtingen van de meerderheid weerspiegelt en diepgeworteld is in het maatschappelijk bewustzijn. De derde eigenschap, onzichtbaarheid, komt naar voren doordat enkel heteroseksualiteit genormaliseerd is. Homoseksualiteit is niet altijd expliciet merkbaar is maar wordt pas zichtbaar wanneer men in conflict komt met het heteronormatieve narratief. Ten vierde is een masternarratief niet waarde-neutraal, omdat het narratief bepaalt wat als 'goed' of 'normaal' gedrag wordt beschouwd c.q. de normalisering van heteroseksualiteit en stigmatisering van homoseksualiteit. Tot slot zijn masternarratieven rigide en veranderen ze niet snel, waardoor heteroseksualiteit diepgeworteld blijft in de samenleving.

In discoursen waarin alle seksuele handelingen tussen mannen en mannen en tussen vrouwen en vrouwen als 'homoseksueel' worden genoemd, en alle seksuele handelingen tussen mannen en vrouwen als 'heteroseksueel' worden benoemd, kan biseksualiteit eenvoudigweg niet bestaan (Callis, 2009). Wanneer bekend werd dat men een homoseksuele daad had begaan, werd men meestal gezien als homoseksueel. Een 'biseksuele daad' bestond in dit narratief niet. Een groep individuen kon niet worden gelabeld als biseksueel als er geen handeling was die op die manier werd geïnterpreteerd. Omdat biseksualiteit ook niet gereïficeerd werd als een medische categorie en niet werd gebruikt als een manier om individuen medisch te labelen (biseksualiteit als afwijking), ontstond er ook niet dezelfde vorm van omgekeerd discours rondom het onderwerp, waarin een biseksuele identiteit gevormd kon worden door het toe-eigenen en herwaarden van het toegekende label. Hierdoor duurde het langer voordat biseksuelen een identiteitsbeweging opbouwden dan dat het geval was voor homoseksuelen en lesbiennes. Het feit dat biseksualiteit niet gecategoriseerd is als een pathologische seksuele identiteit is dus, paradoxaal genoeg, mogelijk een reden voor de hedendaagse situatie waarbij

biseksualiteit zich op een andere wijze heeft ontwikkeld dan homo- en heteroseksualiteit (Callis, 2009).

3.2. Gender en identiteit

In *Gender Trouble* (1990) zet Judith Butler, die de voornaamwoorden hen/hun gebruikt, de complexiteiten van seksualiteit, gender en identiteit uiteen. Butler betoogt dat gender niet inherent is aan iemands biologische geslacht, maar eerder een uitvoering is van sociale normen en verwachtingen. Hiermee bekritiseert hen het binair denken van mannelijk en vrouwelijk en stelt dat gender een constructie is dat verschillende vormen kan aannemen. Butler benadrukt dat genderuitingen worden aangeleerd en gereproduceerd door middel van repetitieve handelingen en gedragingen. Deze repetitieve handelingen zorgen ervoor dat de illusie wordt gecreëerd dat gender een natuurlijk gegeven is.⁹ Butler introduceert hiermee het concept van performativiteit, waarbij genderidentiteit wordt gevormd en bevestigd door de handelingen en uitingen van een individu. Hen stelt dat gender een voortdurend proces van zelfcreatie is, waarbij individuen hun genderidentiteit construeren door middel van hun handelingen en de manier waarop ze zichzelf presenteren aan anderen. Hierbij kan men denken voorbij de binaire notie van man of vrouw. Butler onderzoekt ook de sociale en politieke implicaties van genderidentiteit. Hen betoogt dat het vasthouden aan rigide gendercategorieën beperkend kan zijn en leidt tot uitsluiting en onderdrukking van degenen die niet binnen deze categorieën passen. Hen pleit voor een meer inclusieve en fluïde opvatting van gender, waarin individuen de mogelijkheid hebben om hun genderidentiteit te definiëren en uit te drukken. In deze conceptualisatie is gender geen stabiele factor, maar moet het constant herhaald en uitgevoerd worden. Gender is in deze zin relationeel gevormd, het wordt zichtbaar door de interpretatie van de sociale context.

Butler (1990) situeert hun theorie als kritiek op sociaalconstructivisten voor hen. Butler stelt dat zij de neiging hadden om sekse, gender en seksualiteit (en/of verlangen) te scheiden alsof het afzonderlijke categorieën van menselijk bestaan zijn. Sekse werd begrepen als het biologische lichaam, gender als de culturele betekenissen van het biologische lichaam en seksualiteit als een uiting van seksuele partnerkeuze. Butler waarschuwt echter dat deze fenomenen nooit afzonderlijk begrepen kunnen worden, omdat ze met elkaar verbonden zijn. Daarom zijn maatschappelijk begrijpbare genders degene die relaties van samenhang en

⁹ Denk hierbij ook aan het kenmerk voor masternarratieven als het laten zien van een sociaal gevormd narratief als 'natuurlijk', zoals uitgelegd in §2.2.

continuïteit bevestigen en onderhouden tussen sekse, gender, seksuele praktijk en verlangen (Butler, 1990). Bijvoorbeeld, om een man te zijn (sekse) wordt men gezien als mannelijk (gender) en als heteroseksueel (seksualiteit). Echter, in het masternarratief is mannelijkheid onderdeel van heteroseksueel zijn. Seksualiteit kan dus niet eenvoudig losgekoppeld worden van gender, omdat het een belangrijk aspect vormt van wat gender inhoudt. Verder stelt Butler (1990) dat de culturele context waarbinnen genderidentiteit begrijpelijk is geworden, vereist dat bepaalde soorten identiteiten niet bestaan. Dat wil zeggen, die identiteiten waarin gender niet voortvloeit uit sekse en die waarin de praktijken van verlangen niet voortvloeien uit zowel sekse als gender. Zo kan iemand bijvoorbeeld een vrouwelijke heteroseksueel in een vrouwenlichaam zijn. Deze identiteit wordt gemakkelijk cultureel begrepen. *Gender trouble* ontstaat wanneer dit niet eenduidig is. Men vindt het ingewikkeld wanneer één van de componenten wisselt, bijvoorbeeld wanneer een man die op vrouwen valt zich ook vrouwelijk gedraagt. Op deze wijze worden transgender personen, personen die zich genderdivers uiten of personen die zich als non-binair identificeren lastig begrepen, omdat er geen narratief voor is.

Callis (2009) vraagt zich af op welke wijze biseksualiteit zich hiertoe verhoudt. Callis ondersteunt de analyse van Butler dat seksualiteit een belangrijke rol speelt bij de constructie en uitvoering van gender. Ook is ze het eens met de analyse dat een lesbische vrouw *gender trouble* veroorzaakt aangezien zij zich niet aan het reguliere script houdt waarbij een vrouw op mannen valt. Callis stelt echter dat men dit oplost door de lesbische identiteit te koppelen aan een mannelijk gender, waardoor de juiste seksualiteit en gender gekoppeld blijven (2009). Op deze wijze worden vrouwen die op vrouwen vallen niet gezien als echte vrouwen. Daarentegen is biseksualiteit niet op deze wijze te koppelen. Wanneer iemand zowel mannen als vrouwen verkiest als seksuele partners, kan gender niet eenduidig worden verbonden aan hun seksualiteit. Een vrouw die zowel met mannen als met vrouwen relaties heeft, kan niet simpelweg als vrouwelijk of mannelijk worden gezien worden. Ofwel verandert haar gender afhankelijk van haar partner, ofwel komt haar gender niet overeen met haar seksualiteit. Daarom veroorzaakt biseksualiteit *gender trouble* op een manier die haar seksualiteit ter discussie stelt. Het feit dat biseksualiteit voortdurend in twijfel wordt getrokken, getuigt van de *gender trouble* die deze identiteit met zich meebrengt (Callis, 2009).

3.3. Biseksualiteit: een historische begripsbepaling

Hoewel biseksualiteit dus als onzichtbare seksualiteit wordt gezien, waar er geen tot weinig ruimte was voor een omgekeerd discours, zijn er wel degelijk ontwikkelingen geweest.

Het woord biseksueel is afgeleid van het Latijnse woord “bis” wat “twee” betekent en “sexus” wat “geslacht” betekent (Storr, 2013). De term werd voor het eerst gebruikt in de context van de geslachtelijkheid van planten, in de late 18^e eeuw en de vroege 19^e eeuw (Storr, 2013). In deze context verwees biseksualiteit naar planten die zowel mannelijke als vrouwelijke geslachtsorganen hebben en dus in staat zijn om zichzelf te bevruchten. Tegelijkertijd is er een overgang ontstaan waarbij biseksualiteit niet alleen meer refereert naar geslachtelijkheid van planten, maar ook naar geslacht en seksuele oriëntatie bij mensen (Storr, 2013).

In het begin van de twintigste eeuw werden homoseksuele en biseksuele voorkeuren vooral verklaard als zijnde een infantiele fixatie en een neurotische ontwikkelingsstoornis (Lipperts & Oosterhuis, 2010). De Amerikaanse psychoanalytici populariseerden de ideeën van Sigmund Freud. Hoewel de rol van biseksualiteit in Freuds theorie nooit volledig is opgehelderd, wordt Freud in verband gebracht met het idee dat biseksualiteit niet meer is dan een doorgangsfase op weg naar homo- of heteroseksuele identiteit, waarbij de laatste de voorkeur heeft (Lipperts & Oosterhuis, 2010). Oorzaken voor het ontstaan van homoseksualiteit en biseksualiteit bij het individu werden bijvoorbeeld gelegd bij problemen tussen de moeder en het kind. Hierbij werd biseksualiteit gezien als een milde en latente vorm van homoseksualiteit, en beide werden dan weer in verband gebracht met een verdrongen heteroseksualiteit. Biseksualiteit was toen een niet ontwikkelde, goed behandelbare én omkeerbare vorm van homoseksualiteit (Lipperts & Oosterhuis, 2010). Ondanks dat biseksualiteit dus bekend was, was er geen sprake van een omgekeerd discours. Dit omdat biseksualiteit geen eindiagnose, maar een korte overgangsperiode naar homo- of heteroseksualiteit besloeg.

In de jaren '60 namen Europese psychoanalytici deze ideeën over. Hierbij stelden zij dat men biseksueel potentieel bevat, waarbij dit zich in de kindertijd of puberteit differentieert naar een homoseksuele of heteroseksuele identiteit. Hierbij was een zekere gelijkwaardigheid tussen homoseksualiteit en heteroseksualiteit mogelijk. Beide waren immers ‘ontwikkeld’, waarbij heteroseksualiteit de ‘gezonde’ versie was. Biseksualiteit bleef bekend als een onderontwikkelde vorm van seksualiteit of als een dekmantel voor homoseksualiteit (Lipperts & Oosterhuis, 2010). Het behavioristische perspectief, naar voren gebracht door Alfred Kinsey,

bracht nieuwe ideeën in. Hij verlegde de focus van seksuele identiteit en categorieën naar seksualiteit als gedrag. Om dit gedrag in kaart te brengen, ontwierp hij wat we nu kennen als de ‘Kinsey-schaal’. De Kinsey-schaal is een glijdende schaal van 7 punten, waarbij op de uitersten homo- en heteroseksueel gedrag staan. Hierbij is het belangrijk om op te merken dat seksueel gedrag en verlangen gedurende de levensloop kunnen veranderen, en dat gedrag en verlangen ook niet altijd samenvallen (Lipperts & Oosterhuis, 2010). Homoseksuele gedragingen waren niet ongebruikelijk onder mensen die zich als heteroseksueel identificeerden. Volgens Kinsey betekende dit onderzoek dat er een veelvoorkomende biseksuele oriëntatie is, die onder sociale invloed soms meer, soms minder tot uiting komt. Hij zag dit als natuurlijk gedrag, dat niet als abnormaal of pathologisch hoefde te worden bestempeld.

Van Alphen laat zien dat biseksualiteit in Nederland al genoemd wordt in de jaren ’50 en ’60 in de nota’s van COC¹⁰ (Van Alphen, 2016). Activist Henri Methorst besprak biseksualiteit in zijn memo’s. Hij zag homoseksualiteit als een combinatie van het idee dat iedereen biseksuele potentie heeft enerzijds en biseksualiteit als een identiteit anderzijds: hij ging ervan uit dat een biseksueel voor 50% op mannen valt en voor 50% op vrouwen valt. Op deze wijze bestaat er altijd een verlangen naar beiden, tegelijk ofwel serieel (Van Alphen, 2016). In de jaren ’60 was het COC niet gefocust op biseksualiteit. Biseksuelen werden enkel genoemd in de context van iemand die met een persoon van het andere geslacht getrouwd was en bij het COC terechtkwam met een vraag of zij hierbij konden helpen. Van Alphen stelt dat in deze tijd het COC de visie had dat men een toekomst wilde zonder identiteitspolitiek, waarbij iedereen ‘gender en seks’-blind was. De toen als pervers gepercipieerde biseksualiteit, die zowel mannen als vrouwen willen, mogelijkterwijs tegelijkertijd, leidde tot een tactische overweging bij het COC om biseksualiteit niet te ‘promoten’ (Van Alphen, 2016).

In de jaren ’70 kwam er aandacht voor biseksualiteit als gevolg van de seksuele revolutie, de tweede feministische golf en de homo-emancipatie (Lipperts & Oosterhuis, 2010). Onder invloed van ideeën van Freud en Kinsey stelden enkele homoactivisten dat het strikte onderscheid tussen hetero en homo en de daarmee verbonden marginalisering van homoseksualiteit slechts een uitdrukking waren van de onderdrukking van biseksualiteit en

¹⁰ COC Nederland is de grootste belangenorganisatie voor LHBTI in Nederland en is opgericht in 1946. Het kan gezien worden als opvolger van Nederlands Wetenschappelijk Humanitair Komitee, dat in 1912 werd opgericht en tijdens de Duitse inval in 1940 werd opgeheven. ‘COC’, geraadpleegd op 28-06-2023. <https://coc.nl/>

androgynie. Grotendeels werd er binnen de homo-emancipatie echter gefocust op het onderscheid tussen homo- en hetero. Er lag een focus op de ontwikkeling van de homo-subcultuur.

Toch ontstond in dezelfde jaren '70 en '80 meer ruimte voor biseksualiteit. Een groeiend aantal mensen identificeerden zichzelf als biseksueel en er kwamen gespreks- en actiegroepen. De eerste organisaties werden opgetuigd. Het Landelijk Netwerk Biseksualiteit (LNBi), ook wel bekend als de Bi-klup, zag het levenslicht in 1985 (Van Gils, 2022). Het was een voortzetting van de Landelijke Steun- en Actiegroep Biseksualiteit Nederland, die aan het einde van 1984 was opgeheven. Deze organisaties waren niet wijdverspreid onder het brede publiek, maar kenmerkten zich als kleine activistengroepen. Deze organisaties werden uit de maatschappelijke luwte gehaald door de AIDS-crisis. In de jaren '80 werden mensen die besmet waren met het hiv-virus (de veroorzaker van aids) sterk gestigmatiseerd. Dit gold met name voor biseksuele mannen, die door sommige mensen als de oorzaak van de verspreiding van het virus werden gezien. Het stigma van AIDS en biseksualiteit maakte het moeilijker voor deze gemeenschap om medische en sociale ondersteuning te krijgen en verergerde de gevolgen van de epidemie. De extra interesse in biseksualiteit moet dus ook deels gezien worden in het licht van de angst dat biseksuelen ervoor zouden zorgen dat AIDS van homo's op hetero's zou worden overgedragen (Angelides, 2001).

In de jaren '90 werd biseksualiteit in Nederland steeds bekender, met name door de groei van activistenorganisaties. Er werden diverse feesten en congressen georganiseerd, zoals BiFest. De Bi-klup organiseerde in 1991 de eerste Internationale Conferentie voor Biseksuelen. LNBi bood ook een infolijn aan voor mensen met vragen en bracht in 1997 samen met Stichting Biseksualiteit Nederland de voorlichtingsfilm "Van twee walletjes" uit. LNBi publiceerde vanaf het begin het blad Bi-Nieuws en had later ook een website met informatie en contactmogelijkheden. Bi-Nieuws stopte in 2005 vanwege de groei van het internet (Van Gils, 2022). In 1991 erkende de World Health Organization biseksualiteit als aparte categorie naast homo- en heteroseksualiteit (Lipperts & Oosterhuis, 2010). Hierbij kan biseksualiteit gezien worden als alsnog erkent in de jaren '90.

3.4. Visies en (werk)definitie

De betekenis van bisexualiteit is dus niet vaststaand, maar verandert door de tijd heen. Lipperts en Oosterhuis (2010) onderscheiden zes verschillende wetenschappelijke visies over bisexualiteit.

Drie daarvan bestendigen de fundamentele binariteit tussen homo- en heteroseksualiteit. Deze narratieven gaan ervanuit dat biseksueel gedrag (en verlangen) een uiting is van onvolwassen, (nog) niet gedifferentieerde seksualiteit. Het eerste narratief beschouwt bisexualiteit als voorbijgaand verschijnsel, waarbij het gezien wordt als fase waarin heteroseksuelen tijdelijk homoseksuele contacten aangaan. In het tweede wordt bisexualiteit gezien als een overgangsfase tussen hetero- en homoseksualiteit, “[...] als voorstadium van de *coming out* als homoseksueel” (Lipperts & Oosterhuis, 2010, p. 6). Het derde narratief stelt dat bisexualiteit een mechanisme is waarmee homoseksuelen hun echte geaardheid proberen te verdringen.

De tweede categorie definities gaat niet uit van een dichotomie. Het vierde narratief stelt dat er geen vaste categorieën van seksuele identiteit zijn, maar dat seksueel gedrag zich bevindt op een continuüm tussen homo enerzijds en hetero anderzijds. Het vijfde narratief stelt dat “[...] de biseksuele voorkeur samenhangt met een androgyn verlangen het geslachtonderscheid op te heffen” (Lipperts & Oosterhuis, 2010, p. 6). Volgens het zesde narratief laat de biseksueel zich leiden door persoonlijke kwaliteiten ongeacht sekse (Lipperts & Oosterhuis, 2010). Deze verschillende narratieven zijn niet door de tijd heen te plaatsen, maar elk op hun eigen manier aanwezig. In zijn artikel *Thirteen Ways to look at a Bisexual* onderscheidt Halperin (2009) zelfs 13 vormen van bisexualiteit. Duidelijk is wel dat bisexualiteit een *essentially contested concept*¹¹ is waarvan de precieze invulling zich laat betwisten.

Het woord ‘bisexualiteit’ is als term soms beladen. De prefix ‘bi’, verwijzend naar twee, zou verwijzen naar beide geslachten, zowel mannelijk als vrouwelijk. Dit terwijl er meerdere genders zijn, zoals bijvoorbeeld non-binariteit en two-spirit. Deze zouden in deze bewoording uitgesloten worden. Een hedendaagse oplossing hiervoor is een begrip van bisexualiteit waarbij ‘bi’ verwijst naar het eigen en andere genders (Shaw, 2022).

Bisexualiteit is in deze zin een begrip dat verwijst naar meerdere betekenissen, waarbij ook sprake is dat mensen andere woorden gebruiken om biseksuele identiteit aan te geven.

¹¹ Dit is een begrip waarbij er algemene overeenstemming is over de betekenis, maar de precieze inhoud zich eindeloos laat bediscussiëren (Gallie, 1956).

Voorbeelden hiervan zijn queer, refererend naar een paraplueterm waar niet-hetero identiteiten zich verzamelen. Ook wordt panseksueel gebruikt. De prefix ‘pan’ verwijst hier naar ‘alle’, waarmee iemand aangeeft op ‘alle’ genders te kunnen vallen. Dit wordt soms geprefereerd om weg te komen van het binaire denken dat de prefix bi lijkt te impliceren (Shaw, 2022). Daarnaast is er een verschuiving naar een begrip van biseksualiteit dat aantrekking tot meerdere genders erkent, voorbij vrouwen en mannen. Dit wordt vaak omschreven als een queer begrip van biseksualiteit.

Robinson Rhodes (2020) is behulpzaam door biseksualiteit te begrijpen in relatie tot *multiple-gender-attraction*. Met deze paraplueterm verwijst ze naar “[...] *the potential to be attracted (usually sexually and romantically, but sometimes otherwise) to more than one gender*” (p. 9). Hierbij gaat jezelf identificeren met de term biseksualiteit samen met ervaringen van *multiple-gender-attraction*. Andersom geldt dit daarentegen niet noodzakelijk, want zij die zich aangetrokken te voelen tot meer dan één gender hoeven zich niet per se als biseksueel te identificeren. Zij beroept zich op de woorden van activist Robyn Ochs, die biseksualiteit beschrijft als “[...] *the potential to be attracted – romantically and/or sexually – to people of more than one gender, not necessarily at the same time, not necessarily in the same way, and not necessarily to the same degree.*” (Robinson Rhodes, 2022, p. 12). Aangezien biseksualiteit zich historisch lastig als identiteit heeft laten creëren, is het handzaam om een notie van aantrekking zónder expliciete identificatie mee te nemen in een onderzoek naar biseksualiteit. Daarom hanteer ik de definitie van Baams et al. (2021, p. 9) in dit onderzoek. Deze definitie omvat zowel aantrekking, ervaringen, gedragingen als zelfidentificatie. Biseksualiteit is toepasbaar op:

“[...] personen die seksuele en/of romantische aantrekking tot meerdere geslachten/genders ervaren en/of personen die (recentelijk) seksuele en/of romantische ervaringen hebben (gehad) met personen van meerdere geslachten/genders. Ook personen die zichzelf als biseksueel, bi+, panseksueel of queer identificeren vallen in de groep.”

4. Generationeel perspectief

4.1. Levensloonderzoek

Het vormgeven van seksuele identiteit gebeurt dus binnen een sociaal-cultureel kader. Daarnaast heeft ook de specifieke opvatting van menselijke ontwikkeling invloed hierop. In het hedendaagse narratief worden seksuele verlangens en aantrekking tot hetzelfde geslacht/gender geplaatst binnen een narratief van ontwikkeling dat ervan uitgaat dat verhalen over seksuele identiteit de lineaire volgorde van levensgebeurtenissen weerspiegelen (Hammack & Cohler, 2011). In andere woorden, een narratief begrip van seksuele identiteit is verbonden met het narratief begrip van menselijke ontwikkeling in de levensloop.

Het onderzoek naar het menselijk leven van geboorte tot dood werd voorheen levenscyclusonderzoek genoemd (Kampler, 2022). Significante levensovergangen werden gezien als redelijk homogeen, wat resulteerde in een beeld van gestructureerde cyclische levens (Kampler, 2022). Menselijke levens zijn sinds de industrialisatie minder geneigd om een homogene cyclus te herhalen, aangezien er meer mogelijkheden voor divergerende levenslopen kwamen (Jones et al., 2023). Hierdoor werd het accurater om het te hebben over een levensloop in plaats van een levenscyclus. Hammack en Cohler (2011) beschrijven hoe levenslooptheorieën van origine een ontogenetisch perspectief hanteren. Een ontogenetisch perspectief op menselijke ontwikkeling betreft de notie dat de mens zich ontwikkelt van bevrucht eitje naar oudere in specifieke fases, zoals baby, peuter, pubertijd, volwassene. Hammack en Cohler beschouwen het ontogenetisch perspectief echter als beperkt. Het houdt geen rekening met de bredere sociale context die van invloed is op de menselijke ontwikkeling. Hierbij kan men denken aan specifieke gebeurtenissen zoals een overstroming of een oorlog die een generatie kunnen tekenen, waardoor men bijvoorbeeld sneller volwassen dient te worden. Maar ook bredere ontwikkelingen in de samenleving zoals secularisering of ontzuiling hebben invloed op ons perspectief van wat een goede menselijke ontwikkeling is.

Bernice Neugarten, pedagoog en levensloonderzoeker die wordt gezien als grondlegger van het vakgebied, ziet de levensloop als een tijdschema van normen met betrekking tot leeftijdsclassificatie zoals vroege loopbaanontwikkeling, gevolgd door huwelijk, kinderen krijgen en scheiding of rouw (1996). Ze is vooral geïnteresseerd in de normen die chronologische volgorde van verschillende gebeurtenissen in het leven van mensen bepalen (Castro Varela & Bayramoğlu, 2022). Het beeld van het leven als een pad dat de biologische

klok van de menselijke ontwikkeling volgt stelt ze ter discussie en ze richt zich daarentegen op de culturele normen en waarden die menselijke levens vormgeven. Neugarten (1996) formuleert hoe elke samenleving specifieke culturele waarden met betrekking tot leeftijdsclassificatie voortbrengt. Er zijn sociale en/of geïnternaliseerde verwachtingen over de leeftijd om naar school te gaan, wanneer men gaat werken, wanneer men trouwt, wanneer men kinderen krijgt en wanneer men met pensioen gaat (Castro Varela & Bayramoğlu, 2022). Deze ervaringen noemt men ook wel ‘*turning points*’ oftewel keerpunten. Het is belangrijk het biologische proces niet te ontkennen, maar de wederzijdse beïnvloeding met de sociale ervaring te onderzoeken (Hammack & Cohler, 2011, p. 11). De sociale en biologische invloeden zijn echter niet definitief, er blijft ruimte voor individueel handelen. Mensen verhouden zich tot hun eigen levensloop.

4.2. *Queer time* en levensloop

Ondanks de toenemende erkenning van variatie in de levensloop benadrukken Castro Varela en Bayramoğlu (2022) dat normatieve aannames nog steeds de basis vormen voor een groot deel van het onderzoek naar levensloop. Ze betogen dat narratieven over de levensloop zijn gestructureerd rond heteronormatieve keerpunten waarbij queer keerpunten ondergesneeuwd raken. Behulpzaam hierbij is het concept van *Queer Time* (queer tijd) van Jack Halberstam (2005). Halberstam onderzoekt hoe tijd beleefd wordt in relatie tot gender en seksualiteit. Halberstam bekritiseert het traditionele lineaire begrip van levensfasen en stelt in plaats daarvan een meer vloeibare en niet-conformerende benadering van de levensloop voor. Hij betoogt dat het concept van een vastgelegde en vooraf bepaalde levensweg beperkend is en de complexiteit van geleefde ervaringen niet volledig weerspiegelt. Het begrip queer tijd maakt ruimte voor het vormgeven van alternatieve mogelijkheden in de levensloop en maakt keerpunten minder eenduidig. Bepaalde levensgebeurtenissen in een levensverhaal hoeven elkaar niet chronologisch in een bepaalde volgorde op te volgen, maar kunnen op een ander tijdstip plaatsvinden en daarbij een andere betekenis krijgen. Queer tijd verstoort het lineaire verhaal van ontwikkeling en omarmt het idee van mislukte of gefaalde tijd, waar men zich dus niet aan de levensloopnormen houdt.

Een levensloop kan op veel verschillende manieren een volgorde aanhouden die buiten de normatieve levensloopverwachtingen valt. Denk bijvoorbeeld aan ziekte, een militaire uitzending waardoor het gezinsleven en diens keerpunten anders loopt of andere onverwachte levensgebeurtenissen. Queer tijd gaat specifiek in op de manier waarop de levensloop anders

kan werken voor queer mensen. Een praktische uitwerking van het idee dat verwachtingen in de levensloop niet altijd op dezelfde manier werkt in narratieven van queer personen komt tot uiting in het onderzoek van Krell en Oldemeier (In Castro Varela & Bayramoğlu, 2022). Zij bediscussiëren de invloed van *coming out* (uit de kast komen) in het leven van LHBTQ-jongvolwassenen. Een belangrijke sociale verwachting voor jongvolwassenen is om na het volgen van (hoger) onderwijs de arbeidsmarkt te betreden. Deze verwachting is een onderdeel van de reguliere levensloop. Uit de kast komen tijdens deze periode veroorzaakt extra stress in het leven van LHBTQ+’ers waardoor deze route mogelijk verstoord wordt (Castro Varela & Bayramoğlu, 2022). Hierdoor is de kans groot dat zij pas op een latere leeftijd hun carrière beginnen. De kans dat zij voldoen aan de verwachting van het masternarratief wordt hierdoor verkleind.

Robinson Rhodes (2020) stelt dat het coming out-narratief twee problematische aspecten heeft. Ten eerste centraliseert het een essentialistisch begrip van identiteit. Het narratief stelt dat men eerst in de kast zit, wat wordt gezien als een benarde situatie. Dit wordt verholpen door uit de kast te komen, waarbij de persoon de omgeving vertelt dat diegene een niet-heteroseksuele oriëntatie heeft. Hierbij staat het vinden van een ‘echte’ zelf dat kenbaar moet worden gemaakt centraal. Daarnaast ligt het lineaire narratief voor biseksuelen en mensen met aantrekking tot meerdere genders vaak lastiger (Robinson Rhodes, 2020). Zij wisselen vaker tussen gedrag, aantrekking en identiteit. Dit maakt het onwaarschijnlijker om een soortgelijk verhaal over het vinden van je echte zelf te kunnen vertellen als biseksueel persoon. Maliepaard (2018) stelt dat biseksuelen vaker langzaam hun seksuele identiteit kenbaar maken door middel van het maken van kleine opmerkingen of insinuaties (*‘to disclose’*). Biseksuele oudere vrouwen maken bijvoorbeeld minder vaak gebruik van het narratief ‘uit de kast te komen’ (Jen, 2021). Dit is een voorbeeld van hoe biseksuelen kunnen differentiëren in ervaring van levensloop, en dus queer tijd kunnen ervaren.

4.3. De biseksuele levensloop van de pride generatie

In deze paragraaf verken ik het sociaal-culturele kader waartoe de pride generatie behoort. Plummer noemt dit het *generational narrative* (generatienarratief) (2010). Fredriksen-Goldsen et al. (2022) onderscheiden drie generatienarratieven onder oudere LHBT’ers. Ten eerste is er de onzichtbare generatie, van 80 jaar of ouder. Zij hebben geleefd in een wereld waarin niet-heteroseksueel gedrag werd gepathologiseerd, en hun ervaringen en identiteit vaak onzichtbaar bleven in een samenleving waarin taal en beleid steeds restrictiever werden. Ze ervoeren een

wereld van onzichtbaarheid en onderdrukking van niet-heteroseksuele seksualiteit, wat leidde tot een hoge mate van geheimhouding en sociale isolatie op latere leeftijd.

Volgens het generatienarratief van de 70-plussers, die voor of tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn geboren, houden deze 70-plussers hun seksualiteit en seksuele oriëntatie ook voor zichzelf. Fredriksen-Goldsen et al. (2022) noemen dit de stil gemaakt generatie. Hoewel niet-heteroseksualiteit steeds bekender werden, was er door politiek-historische redenen nog weinig ruimte om open te zijn over seksualiteit. Voor LHBT'ers die na de Tweede Wereldoorlog zijn geboren, de groep tussen de 55 en 70 jaar, ligt dit anders. Zij hebben bewust de seksuele revolutie meegemaakt of waren zelfs voorlopers ervan. Zij worden ook wel de pride generatie genoemd (Fredriksen-Goldsen et al., 2022). Zij zijn geboren tussen 1953 en 1978. Dit betekent dat zij volwassen zijn geworden tijdens of aan het einde van de tweede feministische golf. De tweede feministische golf¹² is een periode aan het eind van de jaren '60 en in de jaren '70, waarbij de vrouwenrechtenbeweging een opleving had (De Vries, 2006). Deze begon als reactie op ongelijkheid en onderdrukking van vrouwen in verschillende aspecten van het leven, zoals werk, onderwijs en gezinsrollen. Vrouwen begonnen zich te organiseren en eisten gelijke rechten en kansen. Ze stredden tegen genderdiscriminatie, seksueel geweld en de beperkende genderrollen die hen belemmerden (De Vries, 2006). Hierbij waren er diverse thema's te ontwaren met elk hun eigen actiebeweging. Er ontstond bijvoorbeeld ruimte voor de lesbische beweging om een meer eigen rol te spelen. Zowel expliciet als impliciet wordt gesuggereerd dat deze bewegingen een eenheid zouden moeten vormen. De Vries (2006) nuanceert dit beeld wel, met de kritische notie dat zowel binnen de beweging, als tussen verschillende sociale bewegingen er sprake was van verdeeldheid.

Het generatienarratief wordt soms als een counter-, soms als een masternarratief gezien. Dat de tweede feministische golf op zichzelf als masternarratief gezien wordt, komt omdat het lijkt te voldoen aan een aantal criteria die McLean en Syed (2016) stellen aan masternarratief. Het is bruikbaar, en het geeft daarmee duidelijke richtlijnen over hoe men zou moeten handelen. Hoewel het geen perspectief vertegenwoordigt van de meerderheid, is het wel wijdverspreid.

¹² De Vries (2006) stelt een kritische notie bij het idee van een 'golf'. Deze metafoor impliceert dat er een volgorde aan golven is (c.q. de eerste feministische golf, de tweede feministische golf, etc.) waarbij er een hoogtij was waar er veel gebeurde, en een laagtij waar niks gebeurde. Het is waarschijnlijker dat er complexe verhoudingen aanwezig waren waarbij er sprake is van een overgang van factoren. Ook duidt een golf een vorm van eensgezindheid aan, terwijl er een meerduidigheid aan stemmen en narratieven aanwezig waren. Wel stelt ze dat de term 'tweede feministische golf' zo gangbaar is om deze periode aan te duiden, dat het praktisch is om deze term te handhaven.

Het is binnen de gemeenschap diepgeworteld en heeft een duidelijke norm, dus het is niet waardevrij. Het narratief is enigszins rigide, zonder veel ruimte voor variatie. Het voldoet echter niet aan het vijfde criterium van onzichtbaarheid. Het generatienarratief is juist erg zichtbaar en werd ook destijds veel besproken (De Vries, 2006).

In deze scriptie beschouw ik het generatienarratief als een daadwerkelijk counternarratief dat tegenover het masternarratief staat. Dit doe ik omdat de tweede feministische golf voldoet aan alle criteria van Lindemann Nelson (2001), waarbij het belangrijk is dat de tweede feministische golf een oppositionele positie is: het staat op tegen het masternarratief.

Ten eerste moet het counternarratief het masternarratief kunnen vervangen en weerstaan. Het wordt beschouwd als een oppositioneel narratief (Bamberg & Wipff, 2020). Het counternarratief is een reactie op de beperkingen van het masternarratief en heeft als belangrijke bestaansreden dat het de beperkingen van het masternarratief aanpakt. De tweede feministische golf ageert specifiek tegen de heersende normen, waaruit blijkt dat het een counternarratief is dat ageert tegen het masternarratief.

Ten tweede is het doel van een counternarratief specifiek gericht op het veranderen van het culturele begrip binnen een bepaalde groep. Feministen streden tegen genderdiscriminatie, seksueel geweld en de beperkende genderrollen die hen belemmerden.

Als derde moet een counternarratief in staat zijn morele *agency* te bevrijden. In de tweede feministische golf gebeurt dit door de strijd tegen de afkeuring van homoseksualiteit en voor een ruimer begrip van gendernormen en seksuele vrijheid. Hierdoor ontstaan er nieuwe mogelijkheden en wordt de morele *agency* verbreed, oftewel er wordt een breder palet aan keuzes mogelijk. Mensen krijgen andere handelingsmogelijkheden dan hiervoor.

Het counternarratief moet daarnaast in staat zijn om de schadelijke effecten van het masternarratief tegen te gaan. Hoewel het counternarratief de homo/lesbische identiteit als bevrijdend beschouwt, blijkt dit voor biseksuele mensen vaak moeilijker te zijn. Robinson Rhodes (2020) onderzoekt de rol van biseksualiteit tijdens de tweede feministische golf in het Verenigd Koninkrijk. Ze bekritiseert het narratief van seksuele bevrijding, dat homoseksualiteit centraal stelt en biseksualiteit marginaliseert als een cover-up of fase. Deze kritiek benadrukt de uitsluiting van biseksuele ervaringen binnen het narratief van de seksuele revolutie.

5. Methodologie

5.1. Narratief paradigma

Deze thesis bedt zich in in narratief onderzoek. Narratief onderzoek is een vertakking van interpretatief, kwalitatief onderzoek. Geïnspireerd op de bevrijdingsbeweging van de jaren '60 en '70 wordt narratief onderzoek gezien als een methode om door middel van orale narratieven van mensen het dagelijkse leven te onderzoeken (Bamberg & Wipff, 2020; Spector-Mersel, 2010b). Dit maakt het mogelijk om ervaringen en realiteiten te onderzoeken die zich moeilijk of lastig laten onderzoeken aan de hand van archieven, bijvoorbeeld omdat er weinig tot geen archiefmateriaal is. De narratieve benadering is geschikt om de veranderingen in de tijd weer te geven en mee te nemen, in tegenstellingen tot de andere benaderingen, zoals metaforische analyse, frame analyse of argumentatietheorie (Bamberg & Wipff, 2020).

De afgelopen veertig jaar heeft deze stroming, sinds de *narrative turn* in de jaren '80, zich in de wetenschap gevestigd (Hammack & Cohler, 2011; Spector-Mersel, 2010a).¹³ Onderzoek waarbij het narratief centraal staat is ondertussen gevestigd in de sociale wetenschappen (Spector-Mersel, 2010a). Deze brede wetenschappelijke inbedding zorgt er ook voor dat er veel verschillende visies over narratief onderzoek zijn ontstaan. Daarom is het nodig om te verduidelijken wat er in deze thesis met narratief onderzoek wordt bedoeld. Hierbij volg ik Spector-Mersels narratieve paradigma (2010a). Narratief onderzoek heeft een eigen ontologie, epistemologie en methodologie.

5.1.1. Ontologie

De ontologie betreft de vraag van de aard van wat is /het zijn. Het narratieve paradigma is beïnvloed door het constructivistische paradigma en diens fenomenologische en hermeneutische grondslagen. Daarnaast is het beïnvloed door het poststructuralistische paradigma dat de sociale realiteit ziet als geconstrueerd, fluïde en meervoudig (Spector-Mersel, 2010a).

¹³ Het idee dat de verhalen die we over onszelf vertellen iets onthullen over wie we zijn, inspireerde de eerste biografische studies in de psychologie een eeuw geleden, maar is verwaarloosd tijdens de dominantie van het positivisme in de sociale wetenschappen. De interesse in de verbanden tussen verhaal en identiteit kwam in de jaren 80 weer naar voren als onderdeel van de 'narratieve wending'. Er is een uitgebreid onderzoek naar narratieve identiteit ontstaan, waarbij verhalen worden gebruikt als bronnen voor het theoretiseren en verkennen van het zelf en de identiteit (Spector-Mersel, 2006, 2010a.)

Onze sociale realiteit is narratief van aard - dat wil zeggen, deze wordt gevormd door de verhalen die we elkaar vertellen en aan elkaar doorgeven, doordat ze continuïteit en identiteit door de tijd heen én met elkaar creëren, zowel persoonlijk als collectief. Dit maakt narratieven sociaal en relationeel. Verhalen zijn in zichzelf ook een relationele aangelegenheid - verhalen staat niet op zichzelf maar ze ontstaan en ontwikkelen zich in onze relaties, we vertellen ze aan elkaar, en over elkaar, we delen ze van generatie op generatie.

Spector-Mersel (2010a) beschrijft twee dominante visies binnen narratief onderzoek. Ten eerste is er de *factist*-visie, oftewel de traditionele visie (Boeije & Bleijenbergh, 2019). Hierbij worden de narratieven gezien als verhalen over een ‘objectieve essentie’, waarbij het narratief iets objectiefs zegt over de ervaring van de verteller van het narratief zelf of diens omgeving (Spector-Mersel, 2010a). Daarnaast is er de *postmodern, constructivist*-visie die stelt dat narratieven fluïde zijn en worden gekenmerkt door de lokale setting waarin zij zich bevinden. Het grootste verschil tussen deze twee visies behelst de relatie tussen het narratief en het fenomeen dat centraal staat in het narratief. De traditionele visie stelt dat narratieven het mogelijk maken om tot een bestaande ervaringsrealiteit te komen, waarbij een objectieve realiteit wordt gereflecteerd in het narratief. De postmoderne visie benadrukt echter het subjectieve en relatieve karakter van narratieven, waarbij narratieven en realiteit in een dialectische relatie staan (Bruner, 1991). De verhalen beïnvloeden de realiteit net als dat de realiteit verhalen beïnvloeden, weergegeven in de uitspraak van Bruner: “*narrative imitates life, life imitates narrative*” (1986).

In deze thesis hanteer ik de tweede visie, een *postmodern, constructivist*-visie. Het doel van dit onderzoek is niet om een objectieve, generaliseerbare claim te maken over de essentie van biseksualiteit, maar om te onderzoeken hoe narratieve identiteit zich vormt in de subjectieve beleving van biseksuele vrouwen uit de pride generatie.

5.1.2. Epistemologie

Epistemologie is de filosofische discipline die zich bezighoudt met kennis en hoe wij tot kennis kunnen komen. Narratief onderzoek stelt dat we onszelf en de wereld begrijpen door interpretatieve processen die intersubjectief zijn en geworteld in onze cultuur (Spector-Mersel, 2010a). Deze interpretatieve processen hebben de vorm van verhalen. Narratieve epistemologie gaat uit van de volgende drie omstandigheden waarin verhalen worden geproduceerd (Spector-Mersel, 2010a).

- Verhalen zijn gesitueerd in de huidige situatie van de verteller. Verhalen van zowel verleden, heden als toekomst worden allen verteld vanuit het nu van de verteller.

In dit onderzoek laat ik vertellers hun levensverhaal met betrekking tot hun ervaring van biseksualiteit vertellen. Het narratief dat geanalyseerd wordt is gekleurd door de huidige sociale belevingswereld van de verteller. Zo kan worden bekeken hoe de narratieve identiteit op dit moment wordt geconstrueerd.

- Elk verhaal is het resultaat van het bewust of onbewust selecteren tussen alternatieven.

Hoe lang en gedetailleerd een narratief ook is, in geen geval kan een verhaal alles bevatten. Narratief onderzoek gaat ervan uit dat deze selectie geen toeval is. Wanneer we een verhaal vertellen over onszelf, filteren we bewust en onbewust gebeurtenissen uit onze geschiedenis. Dit zijn de gebeurtenissen waartoe we ons verhouden en waarmee we betekenis geven aan ons levensverhaal (Spector-Mersel, 2006, 2010b).

- Verhalen zijn geworteld in contexten: de directe intersubjectieve relatie waarin ze worden geproduceerd (micro), het collectieve sociale veld waarin ze ontwikkelen (life span) en de culturele meta-perspectieven waarin ze ontstaan (macro).

De directe intersubjectieve relatie waarin verhalen worden geproduceerd betreft in dit onderzoek de interviews. De verhalen zijn gecreëerd met een doel. Dit heeft invloed op de inhoud van het narratief. Zo relateren ze aan mijn positionering, waar ik op reflecteer in §8.5.

Hier voeg ik een vierde aan toe. Robinson Rhodes (2022) stelt dat vertellers soms de neiging hebben om te vertellen wat ze verwachten dat de onderzoeker wil horen. Bij *queer studies* kan de nadruk gelegd worden op moeilijke onderdelen van levensverhalen waardoor positieve verhalen ondersneeuwen (Robinson Rhodes, 2020). Ik probeer hier rekening mee te houden door evenwichtige keuzes te maken in het interview en de analyse.

5.1.3. Methodologie

Methodologie is de studie met betrekking tot de methoden waarmee de wetenschap studies uitvoert. Kwalitatief onderzoek gebruikt 1) materiaal dat ‘data’ wordt 2) methodes om deze data te produceren of verzamelen en 3) methodes voor analyse en interpretatie. Het materiaal dat als data gezien wordt zijn binnen het narratieve paradigma de verhalen. Narratief onderzoek gebruikt dezelfde technieken als regulier kwalitatief diepteonderzoek maar gebruikt deze om

verhalen te genereren en analyseren (Spector-Mersel, 2010a). Bij §5.3 dataverzameling en §5.4 data-analyse wordt hier dieper op ingegaan.

5.2. Drie methodologische overwegingen

Naast de drie onderzoeksperspectieven (ontologie, epistemologie en methodologie) neemt het narratieve paradigma ook stelling over het onderzoeksdoel, de houding van de onderzoeker en de houding van de verteller.

5.2.1. Onderzoeksdoel

Hammack (2011) benadrukt twee doelen van narratief onderzoek, namelijk representatie en transformatie. Representatie betreft het geven van een stem aan onderzoekssubjecten die hiervoor niet of weinig gehoord werden. Narratief onderzoek is volgens Hammack in staat om de stilte van gemarginaliseerde groepen te doorbreken. Transformatie betreft de mogelijkheid van onderzoek om persoonlijke, sociale of politieke verandering te bewerkstelligen. Hierbij ziet Hammack dit niet als een ‘nobel streven’, maar als het potentieel dat kennisproductie in zich draagt. Deze thesis is een verkenning naar de narratieven in de geleefde ervaring van vrouwen met een biseksuele oriëntatie uit de pride generatie; hierbij kan deze thesis opgevat worden als een narratief onderzoek dat vooral bijdraagt aan de functie van representatie.

5.2.2. Plaats van de onderzoeker

In narratief onderzoek zijn onderzoek en het onderzochte niet te scheiden. De sociale realiteit wordt tijdens het onderzoek geconstrueerd, er is dus geen objectieve sociale realiteit buiten de onderzoekers die ontdekt kan worden. Dit is het geval bij interviews: het verhaal wordt gemaakt specifiek voor het onderzoek. Hierbij is een objectief verhaal niet mogelijk; zelfs onbewust wordt het verhaal aangepast aan de externe karakteristieken van de onderzoekers en de rol van sociale beschrijvingen als leeftijd, geslacht, gender, etniciteit (Hammack, 2011; Robinson Rhodes, 2020). Narratief onderzoek problematiseert dit niet, maar stelt dat het wenselijk is om je hiervan bewust te zijn en te reflecteren op hoe dit het onderzoek beïnvloedt (Spector-Mersel, 2010a).

Het is belangrijk om te kijken naar de rol van de interviewer en hoe deze mogelijk het verhaal van de geïnterviewde heeft beïnvloed. Hoewel reflectie vaak onvolledig is (Boeije & Bleijenbergh, 2019), zet ik hier de belangrijkste punten uiteen. Binnen queer studies is het vaak zo dat de geïnterviewde dezelfde seksuele oriëntatie en/of genderidentiteit heeft als de interviewer (Robinson Rhodes, 2022). Robinson Rhodes merkt op dat de geïnterviewden deze

seksuele gelijkens kunnen oppikken. Volgens Robinson Rhodes (2022) is dit gemakkelijker waar te nemen in de lesbische wereld, waar visuele signalen vaker gebruikt worden om aan te geven dat iemand lesbisch is. De *insiderstatus* kan helpen bij het opbouwen van vertrouwen en het uitnodigen van diepgaande interviews met gedetailleerde beschrijvingen van gebeurtenissen. Biseksualiteit is daarentegen onzichtbaarder, met minder visuele signalen. Dit betekent dat het visueel wel lastiger is om dit waar te nemen. Ik ga ervan uit dat de geïnterviewden mij zien als een biseksuele vrouw. Soms vroegen deelnemers na het interview of het onderwerp persoonlijk voor mij was, waarbij ze eerder controleerden dan dat ik het gevoel had dat ze iets nieuws vroegen. Soms namen ze ook aan dat ik ‘het’ wel zou begrijpen omdat ik verondersteld werd hetzelfde mee te maken.

Bower et al. (2019) bespreken het belang van generativiteit voor oudere LHBTQ-personen, waarbij de focus ligt op het welzijn van toekomstige generaties. Generativiteit is een fase in het ouder worden waarin ouderen reflecteren op hun geleefde leven, hun bijdrage aan de wereld om hen heen en wat ze nalaten voor toekomstige generaties. Het is belangrijk op te merken dat generativiteit niet per se gebonden is aan ouder worden, maar eerder een levenslang proces kan zijn. Bower et al. (2019) stellen dat het voor LHBTQ-deelnemers belangrijk is om stigma’s uit te blijven dagen. Ze zien mij, als een beginnend onderzoeker in mijn twintiger jaren, als iemand die zij kunnen helpen, gezien mijn rol als jongere vrouw en vertegenwoordiger van een nieuwe generatie. Emmie (65) gaf ook aan dat dit een reden was om mee te doen.¹⁴ In de praktijk merkte ik deze betrokkenheid door de grote motivatie om nieuwe deelnemers aan te dragen, maar ook door het aanbieden van praktische zaken zoals een regenponcho toen ik op de fiets vertrok, lunch toen het gesprek meer dan twee uur duurde of een rit naar het station om de trein nog te halen. In sommige gevallen pasten de verhalen zich mogelijk aan aan hoe zij dachten dat ik de wereld zag, waarbij jongere LHBT-mensen een andere visie zouden kunnen hebben dan ouderen, en ze mogelijk bepaalde aspecten van hun ervaringen weglieten.

5.2.3. Plaats van de verteller

De verteller en diens verhaal zijn het uitgangspunt van het onderzoek. De focus ligt op het perspectief van de verteller. Dit noemt men de inductieve modus. Niet als informant, maar als *active agents* die onafscheidelijk zijn van het fenomeen van onderzoek (Spector-Mersel,

¹⁴ “En wat ik trouwens ook leuk van vind van de bi groep. Het zijn niet alleen maar jongeren, dat was ook een tijd in beeld. Dan is het al jong en hip. Of het is juist oud en suf. En nu zie ik dat de groep veel diverser is en dat de oudere generatie en de jongeren best wel veel van elkaar kunnen leren.” – Emmie (65).

2010a). Hierbij kan een onderzoeker ervoor kiezen de inhoud na te laten lezen door de vertellers waarbij ze commentaar kunnen leveren en of ze zich wel herkennen in het onderzoek. Binnen het gelimiteerde tijdsbestek van dit onderzoek is dit niet mogelijk. Daarnaast stelt het narratief paradigma dat het perspectief van de verteller centraal staat en haar stem duidelijk gehoord moet worden, voornamelijk door weergave van uitgebreide, onaangepaste citaten (Spector-Mersel, 2010a). Citaten worden in dit onderzoek enkel soms aangepast om de leesbaarheid te vergroten, maar staan zo dicht als mogelijk bij het narratief van de deelnemer. Op deze wijze wordt de plaats van de verteller zo goed mogelijk gehonoreerd. Ook draagt dit bij aan de herkenbaarheid, een kracht van kwalitatief onderzoek (Boeije & Bleijenbergh, 2019).

5.3. Dataverzameling

5.3.1. Interviews

De interviewgide is gebaseerd op Rosenthals *two-phased interview*, een interviewmethode ingebed in narratief onderzoek (1993). In de eerste fase, *the period of main narration*, nodigt de onderzoeker de geïnterviewde uit om antwoord te geven op de initiële openingsvraag. Ik laat aan de hand van de vraag “Zou u voor mij kunnen beschrijven hoe u uw bisexualiteit heeft ervaren?” een gesprek op gang komen. Op deze wijze kan het *main narrative* verteld worden, waarbij ik zo min mogelijk intervenieer. In deze fase worden er geen extra vragen gesteld tot de interviewee diens verhaal heeft uitverteld. In fase 1 heb ik gebruik gemaakt van non-verbale cues en parataal, zoals knikken, glimlachen, bevestigen, hummen. Dit helpt om het *main narrative* verteld te krijgen (Rosenthal, 1993). In de tweede fase, *the period of questioning*, kan de onderzoeker vragen stellen over narratieven en thema’s die nog niet aan bod zijn geweest maar wel relevant zijn voor het onderzoek. Hierbij is er door constante vergelijking een wijziging geweest in de thema’s van de extra vragen omdat sommige in de tussentijd irrelevant zijn geworden. Zie ook de interviewgide in bijlage I.

Ik maak gebruik van een ‘*Event History Calender*’ [EHC] (Gobo et al., 2021). Het EHC helpt om levensloop en narratieven inzichtelijk te maken door belangrijke momenten in iemands leven visueel weer te geven op een levenslijn. Dit maakt “[...] sociale, culturele en maatschappelijke invloeden” beter zichtbaar (Cense et al., 2021). Het EHC wordt in dit onderzoek niet gebruikt om historische data te verwerven, maar om het geheugen te activeren. Dit is extra relevant voor het werken met levensverhalen (Gobo et al., 2021). Het maakt zowel negatieve, als ook positieve ervaringen zichtbaar. Daarnaast helpt het om deelnemers op hun gemak te stellen, wat bij onderzoek naar seksualiteit een voordeel is (Gobo et al., 2021). Het

EHC wordt ingezet als hulpmiddel en is geen onderdeel van de data op zich. Aan het begin van het interview, voor de opname, legde ik de respondent een leeg A4 voor waar ik vervolgens een levenslijn op tekende, van geboorte tot heden. De respondent werd uitgenodigd om hier gebruik van te maken om bepaalde gebeurtenissen of ervaringen te verhelderen. Het papier werd tijdens drie interviews gebruikt om thema's op te verwerken, zoals de ervaring van seksualiteit als een schaal of om bepaalde ervaringen te visualiseren middels tekeningen. In de praktijk bleek mondeling uitleggen van situaties genoeg om deze begrijpelijk en analyseerbaar te maken.

5.3.2. Deelnemers

De werving voor vertellers vond plaats op twee wijzen: ten eerste door contact te leggen met belangenorganisaties en ten tweede door rond te vragen in mijn eigen netwerk. Van Lisdonk en Kuyper (2015) benadrukken de *bias* die op kan treden wanneer deelnemers worden geworven via belangenorganisaties. Hierdoor kunnen de narratieven van de deelnemers bovengemiddeld homogeen zijn. Robinson Rhodes (2020) verwachtte dit in haar onderzoek, maar ontdekte meer originele narratieven dan verwacht. Het lijkt daardoor minder een probleem te zijn dan verwacht. In mijn geval kwamen er drie deelnemers voort uit contact met belangenorganisaties. Wel zijn alle deelnemers op een gegeven moment in hun leven in vrouwen-, lesbische of feministische bewegingen actief geweest, zoals bijvoorbeeld binnen organisaties rondom de vrije abortusbeweging in de jaren '70, vrouwensportverenigingen of lesbische wandelclubjes in de buurt.

Daarnaast zocht ik via mijn eigen netwerk naar deelnemers. Ik vroeg rond bij medestudenten en vrienden via WhatsApp of wanneer ik hen sprak. Zij verwezen mij door naar hun moeders en/of tantes. Dit bleek uiteindelijk de succesvolste manier om aan deelnemers te komen, waarbij zeven van de tien deelnemers uit mijn (indirecte) netwerk kwamen. Hierbij was er sprake van *snowball sampling*, waarbij deelnemers nieuwe mensen aandragen (Creswell, 2021). Sommige deelnemers zetten mijn oproep uit naar hun netwerk of benaderden vriendinnen/(ex-)partners. Als deelnemers hadden toegestemd om mee te doen benaderde ik hen via e-mail of WhatsApp. Mochten zij na het lezen van aanvullende informatie nog steeds geïnteresseerd zijn, stuurde ik hen het Informed Consent-formulier op zodat zij deze van tevoren konden lezen. Ik stelde diverse locaties voor om af te spreken, zoals een café in de buurt, de universiteit of bij iemand thuis, waarbij elke deelnemer aangaf dat het interview bij hen thuis kon plaatsvinden. Hierdoor vonden alle interviews plaats op een voor de deelnemers

vertrouwde plek. Dit heeft mogelijk mede bijgedragen aan de openhartigheid van de deelnemers, hetgeen leidde tot rijke data. In geen gevallen waren er personen anders dan de onderzoeker en deelnemer aanwezig bij het interview zelf, waardoor er geen obstructie was met betrekking tot het vrij vertellen van het verhaal.

Initieel waren vrouwen van alle leeftijden boven de 55 jaar welkom om te reageren en mee te doen aan het onderzoek. Een leeftijd van 55 jaar wordt binnen onderzoek vaak gezien als de leeftijdsgrens voor ouderen (Van Lisdonk & Kuiper, 2015). Dit was de doelgroep waar het onderzoek initieel op gefocust was. Een initiële zoektocht van een maand leverde zeven aanmeldingen op, allen tussen de 55 en 65 jaar. Hiermee wordt een onderzoek naar ouder worden erg gelimiteerd. Dit bleek echter geen probleem, maar een kans om dit onderzoek te focussen op de pride generatie, met de leeftijd tussen 55-70 jaar (Fredriksen-Goldsen et al., 2022). De laatste drie deelnemers zijn gezocht met specifiek deze leeftijds kwalificatie.

In mijn thesis heb ik gezocht naar een balans in het interviewen van mensen met diverse achtergronden en uiteenlopende visies op biseksuele identiteit. Op enkele vlakken zijn de deelnemers niet aan te merken als representatief. Ik was de enige interviewer in dit project: mijn eigen identiteit en de manier waarop ik mijzelf presenteer hebben daarmee dit project beïnvloed in elke fase van het onderzoek. Ik ben wit, en dit heeft ongetwijfeld beïnvloed wie ik heb geïnterviewd. Enkel witte mensen hebben zich aangemeld als deelnemer aan dit onderzoek, hoewel ik organisaties voor en van queer mensen van kleur heb gemaïld in het onderdeel van organisatie-gericht zoeken van deelnemers. Dit is beperkend in de uiteindelijke analyse omdat biseksuele theorie en *queer theory* hebben laten zien dat de biseksualiteit een relatie heeft met racisme (Storr, 2013). Het onderzoeken hiervan ligt hierdoor buiten het bereik van deze thesis. De deelnemers varieerden van mensen met een uitkering tot voormalig academici, directeurs van jeugdzorginstellingen, onderzoekers, semi-gepensioneerde therapeuten en mensen die medisch afgekeurd zijn en waardoor de deelnemers uit meerdere sociaaleconomische klassen bestond. Dit leidt tot een verder divers profiel.

5.3.2.1. Deelnemersoverzicht

Respondent nummer	Gefingeerde naam	Leeftijd	Woonplek	Identiteit
R1	Emmie	65	Utrecht	Bi+
R2	Carla	56	Utrecht	Biseksueel
R3	Mieke	62	Groningen	Lesbisch met een mannelijke minnaar
R4	Marjan	61	Groningen	Lesbisch
R5	Marjo	58	Zuidlaren	Geen Label
R6	Anne	66	Groningen	Lesbisch
R7	Susan	60	Nijmegen	Biseksueel
R8	Inge	63	Nijmegen	Bi, geen label
R9	Joke	68	Nijmegen	Geen label
R10	René	55	Ruurlo	Bi, panseksueel, Androgyn, het derde geslacht ¹⁵

René, identificeert zich sinds haar 45e niet meer als vrouw en beschrijft zichzelf als androgyn of als het derde geslacht. In de overweging om René als deelnemer mee te laten doen, is de meerwaarde van Renés ervaring met gender en seksualiteit belangrijk geweest. Ook heeft René het grootste gedeelte van haar ervaringen zich als vrouw hebben meegemaakt.¹⁶ Hierom is er gekozen om ook niet cis-vrouwen aan dit onderzoek te laten meedoen. Qua deelname aan dit onderzoek is er in overeenstemming besloten de voornaamwoorden ‘zij/haar’ te gebruiken.¹⁷

¹⁵ “Dus ik heb een tijdje gezegd non-binair, maar ook dat klopte niet. Ik zit niet in het midden, nee, ik ben allebei. En ik heb behoorlijk wat gelezen over intersekse. Maar dan kom ik er ook niet helemaal uit van, is dat het dan? Dus androgyn is misschien wel meer het woord. Het derde geslacht vind ik ook mooi, dan heb je het over beide.”

¹⁶ “Omdat ik me heel erg in die vrouwenwereld heb gestort en heel erg, eh, nou ja, het feminisme was wat dat betreft een zegen. Ik kon daar mezelf zijn, ook qua uiterlijk. En dat hebben heel veel vrouwen gehad. En, eh, ik kan me voorstellen dat, dat het, eh, het [Renés ontdekking m.b.t. genderdiversiteit] is bij mij pas gaan spelen toen ik 45 was en met die, met de LHBTI-wereld in aanraking kwam. En dat hangt bij mij inderdaad met elkaar samen. Dat is wel lastig voor jouw onderzoek. Maar ik kan me voorstellen dat het bij meer mensen samenhangt. En nog steeds, ja, voor de buitenwereld ga ik gewoon als vrouw door het leven. En ja, eh, hoe ga ik het, hoe zeg ik dit? Ik denk dat bij heel veel biseksuele vrouwen het, het gender ook wat meer vloeibaar is.”

¹⁷ “Ik heb nu hij-zij. Hij-zij. Ja, de ene keer zegt iemand hij en de andere keer zegt iemand zij. Maar voor jouw onderzoek, zij is helemaal goed hoor.”

5.4. Data-analyse

De verkregen data, opgenomen via de voicerecorderfunctie op de telefoon, is geanonimiseerd opgeslagen op de beschermde schijf van de universiteit.¹⁸ Deze Mp3-bestanden zijn handmatig getranscribeerd naar Word en zijn vervolgens ingevoerd en geanalyseerd in ATLAS.ti. De gegevens zijn beschermd opgeslagen door het toevoegen van wachtwoordbescherming.

Ik heb een letterlijke vorm van transcriberen toegepast, waarbij woorden als 'uh', dubbele woorden en spreektaal zijn behouden. Hierdoor is het mogelijk om niet alleen te kijken naar de wat van het verhaal, maar ook hoe het wordt verteld. Dit is een noodzakelijke stap in het ontdekken van keerpunten en momenten van narratieve weerstand. Daarnaast heb ik de interviews nogmaals geluisterd en spanningsmomenten in de interviews gemarkeerd, waarbij ik keek naar emotionele verbale en non-verbale cues, als zijnde momenten van belichaamde betekenisgeving. Ook dit hielp mij de momenten van narratieve weerstand te ontdekken.

Daarnaast heb ik voor elk transcript een kleine samenvatting gemaakt waar het kernnarratief van de deelnemer genoteerd staat. Zo krijg ik inzicht in belangrijke momenten in de levensloop van de deelnemers zonder het algehele narratief uit het oog te verliezen. Daarnaast is deze samenvatting voor mij een middel geweest om de inhoud van het narratief scherp te krijgen.

Vervolgens heb ik de transcripten individueel gecodeerd op inductieve wijze in ATLAS.ti (Zie fase 1, Bijlage III). Hierbij wordt bekeken welke thema's belangrijk zijn in de ogen van de deelnemers. Hierbij heb ik constante vergelijking toegepast door open te coderen, axiaal te coderen en dan selectief te coderen (Boeije & Bleijenbergh, 2019).

Vervolgens heb ik gecodeerd aan de hand van de masternarratieven, counternarratieven en persoonlijke narratieven. Ook hier paste ik constante vergelijking toe en codeerde ik open, axiaal en selectief (Zie fase 2, Bijlage III). Tijdens het coderen heb ik rekening gehouden met het narratieve element. In narratief onderzoek wordt gesteld dat elk onderdeel niet los is te zien van de rest. Met coderen kan het een risico ontstaan dat je citaten los ziet van de bredere context van het verhaal. Hierbij heb ik gekeken of ik met de coderingen ook recht deed aan het gehele narratief van de deelnemer.

¹⁸ Voor verdiepende informatie m.b.t. ethische overwegingen en privacy zie bijbehorend datamanagementplan.

Afsluitend heb ik de keerpunten waar narratieve weerstand plaatsvond onderzocht. Hierbij heb ik mij laten leiden met eerdere coderingen en ben zo tot een codering voor manieren van van omgang met narratieve weerstand gekomen.

Deze stappen worden hier lineair beschreven. Hierbij ben ik begonnen bij het interview één, om vervolgens het proces te doorlopen met het volgende interview. Deze stappen herhaalde ik tot alle interviews zijn doorlopen. Elk nieuw geanalyseerd interview voegde zo data toe aan de analyse. In werkelijkheid is dit een iteratief proces geweest. Gedurende het proces heb ik memo's gemaakt, voornamelijk in de memofunctie van ATLAS.ti of in mijn thesis-schrift.

5.5. Kwaliteitsanalyse

Boeije en Bleijenbergh (2019) bespreken criteria van adequate kwaliteitsanalyse, namelijk betrouwbaarheid en validiteit. Betrouwbaarheid heeft betrekking op 'het minimaliseren van toevallige of niet-systematische fouten die invloed kunnen hebben op de waarnemingen' (Boeije & Bleijenbergh, 2019, p. 154). Ze benadrukken het belang van representatieve steekproeven bij het beoordelen van betrouwbaarheid. Het is echter vermeldenswaardig dat mijn steekproef beperkt was en zich richtte op een specifieke groep. In die zin is dit onderzoek een eerste verkenning van uitgebreider onderzoek. Voor toekomstig onderzoek zou het wenselijk zijn om de diversiteit van de steekproef te vergroten. Ook is er enkel sprake van literatuuronderzoek en interviews. Een extra bron zou een mogelijkheid zijn om dit uit te breiden, ten behoeve van triangulatie. In de context van dit onderzoek heb ik dit proberen op te vangen door uitgebreid literatuuronderzoek neer te zetten.

Validiteit heeft betrekking op of we daadwerkelijk meten wat we beogen te meten, of we op de juiste manier meten wat we willen meten (Boeije & Bleijenbergh, 2019). In dit onderzoek is het lastig om de validiteit vast te stellen, omdat het interessante en complexe punt zich bevindt op het raakvlak van biseksualiteit en lesbische identiteit. Dat wil zeggen, ik werk met een 'definitie' van *biseksualiteit* (bv. in het benaderen van deelnemers) die tegelijk het onderwerp van onderzoek is – wat betekent biseksualiteit in het leven van de biseksuele vrouwen uit de pride generatie. Anders gezegd: het uitgangspunt is dat 'biseksualiteit' niet te reduceren is tot een eenduidige, vaststaande essentie of definitie – daardoor is er niet een eenduidig iets dat te meten valt.

Het proces van dit onderzoek omvatte overleg met peer-onderzoekers en een begeleider om de betrouwbaarheid van de analyse te waarborgen. Peer-debriefing speelde hierbij een rol.

Sommige van de peer-onderzoekers waren niet volledig op de hoogte van het onderwerp, wat heeft bijgedragen aan een bredere invalshoek. Dit deed ik om intersubjectiviteit te bevorderen en recht te doen aan de betekenissen en interpretaties van de personen die ik heb onderzocht (Boeije & Bleijenbergh, 2019).

Boeije en Bleijenbergh benadrukken dat interpretatief onderzoek ook andere kwaliteitseisen met zich meebrengt (2019, p. 164). Naast betrouwbaarheid en validiteit worden deze aangevuld met kwaliteitseisen die specifiek zijn voor het desbetreffende onderzoek. Om deze reden heb ik het artikel van Visse (2014), narratief onderzoeker aan de UvH, geraadpleegd om kwaliteitseisen voor narratief onderzoek vanuit een humanistisch perspectief te bekijken.

Visse identificeert verschillende aspecten om te beoordelen of een narratieve analyse ‘goed’ is, namelijk accuraatheid, coherentie, eenvoud en meervoudigheid (2014, pp. 23-24). Accuraatheid heeft betrekking op het trouw blijven aan de stem van de deelnemers. Worden hun narratieven op een manier weergegeven die overeenkomt met wat tijdens het interview naar voren kwam? Ik heb geprobeerd zo nauwkeurig mogelijk bij de interviews te blijven en dezelfde accuraatheid toe te passen bij het presenteren van het theoretisch kader. Coherentie verwijst naar de mate waarin verschillende delen van de interpretatie een betekenisvol geheel vormen. Hierbij heb ik gestreefd naar een samenhang tussen de theorie, het narratieve paradigma, de analyse, het humanistische perspectief en het maatschappelijke perspectief. Hierbij streef ik naar het duidelijk maken van de onderlinge verbondenheid in argumentatie. Eenvoud betreft het vermijden van onnodige complexiteit en het creëren van een logisch samenhangend geheel. Het onderzoek is erop gericht om de inzichten van de onderzoeker en lezer te vergroten door helder neer te zetten wat belangrijk is. Daarnaast benoemt Visse het belang van meervoudigheid (2014). Dit houdt in dat sommige ervaringen, vooral existentiële, zo complex zijn dat ze moeilijk te reduceren zijn tot ‘kloppende’ verhalen die worden gekenmerkt door eenvoud of coherentie. Het was een uitdagend spanningsveld om deze aspecten te combineren. De interviews met de deelnemers bevatten een schat aan informatie, maar vanwege de beperkingen van mijn scriptie moest ik veel weglaten, soms ten koste van een mooi verhaal wat net niet geheel bruikbaar was. Ik hoop echter dat ik de belangrijkste meerwaarde van ieders narratief zo volledig mogelijk heb kunnen presenteren.

5.6. Ethische overwegingen

Deze studie is door de Universiteit van Humanistiek goedgekeurd met betrekking tot ethische overwegingen. Dit is gedaan door het aanleveren van een *informed consent*-formulier, datamanagementplan, en ethische toetsingscommissie-formulier. Hierbij wordt elke respondent expliciet kenbaar gemaakt wat het doel is van het onderzoek, dat zij hier vrijwillig aan mee doen en op elk moment mogen stoppen. Hier wordt hun verteld hoe er met persoonlijke data om wordt gegaan en op welke wijze deze beschermd verwerkt en opgeslagen wordt.

6. Analyse

In het eerste deel van deze analyse beschrijf ik hoe het masternarratief wordt ervaren in de narratieven van de deelnemers. Vervolgens schets ik de ervaringen met het counternarratief. Hier beschrijf ik hoe zij de tweede feministische golf, ofwel het generatienarratief, hebben beleefd. In het derde en grootste deel van de analyse richt ik me op de narratieve identiteit van de deelnemers. Op welke wijze vormen zij een narratieve identiteit in de omgang met seksualiteit en gender? Vervolgens laat ik zien hoe queer tijd een rol heeft gespeeld in de levensloop van de deelnemers. Ik sluit de analyse af met een paragraaf over de toekomstvisie.

6.1 Masternarratief

In de narratieven van biseksuele vrouwen uit de pride generatie blijkt dat het masternarratief hun levensverhaal doordringt. Het belang van seksualiteit als kenmerk voor de identiteit komt in de narratieven duidelijk naar voren. Ten eerste komt naar voren op welke manier heteroseksualiteit de norm is. Dit kan leiden tot afkeuring van homoseksualiteit, het construeren van homoseksualiteit als ‘de ander’. Daarnaast kan het leiden tot onzichtbaarheid, waarbij het masternarratief zo dominant is dat andere mogelijkheden niet eens overwogen worden. Zoals beschreven in §3.1 bestaat binnen het masternarratief niet zoiets als een ‘biseksuele daad’. Daarom is lastig te onderzoeken of het masternarratief ageert tegen lesbische of tegen biseksuele ervaringen. Daarnaast laat biseksualiteit zich door de tijd heen kennen, dat wil zeggen door meerdere ervaringen met personen van verschillende genders. Vrouwen die reacties kregen op hun ervaringen met vrouwen, wisten in de aanvaring met het masternarratief niet of het over een lesbische ervaring of biseksualiteit ging, maar betrof het een aantrekking tot of een ervaring met iemand van hetzelfde geslacht.¹⁹ Ik heb hieronder eerst ervaringen geclusterd waarin de lesbische identiteit zelf onzichtbaar wordt gemaakt om daarna de ervaringen met biseksualiteit weer te geven.

6.1.1. Heteroseksualiteit is de norm

De vrouwen uit de pride generatie ervaren heteroseksualiteit als de norm. Hierbij kan de norm van heteroseksualiteit gezien worden als het kader waar hun seksuele levensverhaal zich tegen afspeelt. Marjo (58) geeft aan dat de media en televisie sterk gericht zijn op heteroseksualiteit,

¹⁹ Het moment van Susan (60) waar ze de reactie van haar vader bespreekt op het nieuws dat ze een vriendin heeft is illustratief voor het idee dat biseksuele ervaringen niet altijd als zodanig te kennen zijn binnen het masternarratief: *“Mijn vader vond het wel wat moeilijker. Maar hij vond het vooral moeilijk, van “Ja, maar als je dan met vrouwen, als je homoseksueel bent!” want toen was het natuurlijk nog niet duidelijk dat ik biseksueel was, “Dan wordt het veel moeilijker voor je in het leven!”*

en dat deze boodschap onbewust worden opgenomen: *“En dat zijn lagen die je ingeprogrammeerd krijgt. Maar dat is niet wie je werkelijk bent.”* René (55) bespreekt dit in relatie tot het hebben van een partner en merkt op dat de buitenwereld haar als heteroseksueel labelt vanwege haar huwelijk met een man. Anne (66) deelt haar ervaring waarbij ze opgelucht was toen ze voor het eerst naar ex-man zoende. Ze dacht: *“Oh mijn god! Dit is een redding. Het komt goed met mij, of zoiets. Ik ben toch normaal.”* Deze gevoelens van opluchting weerspiegelen het verlangen om te voldoen aan de heteronorm.

6.1.2. Afkeuring

In de ervaring van biseksuele vrouwen blijkt dat ze veel afkeuring ervaren met betrekking tot hun seksualiteit. De vrouwen uit de pride generatie spreken over de (eerste) ervaringen met vrouwen, aangezien biseksualiteit zelden expliciet wordt genoemd in het masternarratief. Het feit dat al deze ervaringen van afkeuring te maken hebben met afkeuring van wat gezien wordt als homoseksualiteit laat goed zien hoe moeilijk het voor henzelf als voor degenen om hen heen is om biseksualiteit als zodanig te herkennen. Een voorbeeld van afkeuring daarvan wordt duidelijk in Emmies (65) verhaal over de reactie van een leraar: *“Ik en een vriendin werden eens beschuldigd door een leraar op school van het verstoppertje in het schoolgebouw. We vonden het gewoon leuk om daar te zijn, omdat het niet mocht, om ons te verstoppertje. En weet je wat de leraar zei? ‘Ik weet wat jullie aan het doen zijn! Vieze dingen!’ We waren erg verbaasd, want dat deden we helemaal niet!”* Dergelijke afkeuring kan ertoe leiden dat mensen van bij voorbaat ervan worden weerhouden om hun gevoelens te onderzoeken. Carla (56) deelt haar ervaring van het wonen in een kamer waar de huisbaas keer op keer walging uitte wanneer hij twee mensen van hetzelfde geslacht zag lopen: *“Hoe kunnen ze dat doen?!” riep hij uit. ‘Alsjeblieft, praat niet over homoseksualiteit!’* Als je afhankelijk bent van je woonsituatie, zul je minder snel geneigd zijn om deze gevoelens te verkennen. Toen Carla (56) later bij familie ging wonen, ondervond ze dezelfde afkeuring: *“Oh, je moet niet praten over je seksuele voorkeur!”*. Zelfs als je eigen familie tolerant is, betekent dat niet automatisch dat dit ook voor je partner geldt, zoals Marjan (61) heeft ervaren: *“Toen ik net in Amsterdam was en verliefd werd op een vrouw, vond mijn partner het erg ingewikkeld om verliefd te zijn op een vrouw. Dus dat was niet gemakkelijk. Ze hielden het liever stil.”* De afkeuring komt ook naar voren in Jokes ervaring met de christelijke gemeenschap waar ze cursussen gaf over homoseksualiteit: *“Tijdens de cursussen heb ik meegemaakt dat mensen uit de Bible Belt-anoniem deelnamen. Ze wilden echt niet dat iemand uit hun omgeving wist dat ze een weekend voor lesbische vrouwen*

bijwoonden.” René (55) deelt haar persoonlijke ervaring met geweld, waarbij haar biseksualiteit een rol speelde. Ze werd door een groep meiden op het schoolplein in elkaar geslagen, omdat ze zowel op jongens als op meisjes kon vallen. De aanvallers beschouwden haar als een 'pot'. Deze ervaring bracht haar volledig in verwarring. Ze beseftte immers dat ze ook jongens leuk vond, dus kon die beschuldiging toch niet waar zijn?

6.1.3. 'De ander'

In het masternarratief wordt homoseksualiteit soms als maatschappelijk aanvaardbaar beschouwd, maar desondanks blijft het gekarakteriseerd als een afwijkende seksuele oriëntatie. Uit de ervaringen van vrouwen uit de pride generatie blijkt dat dit veel voorkomt. Mieke (62) vertelt over hoe ze werd geaccepteerd als de 'ander' toen ze naar een klein dorp verhuisde: *“En dat je daar woonde als lesbisch stel was prima. ‘Nee hoor, dat kan toch óók?’” Dat is een hele rare uitspraak*”. Marjo (58) deelt haar ervaring over het tonen van respect voor haar streng religieuze vader door haar vriendin aan hem voor te stellen. Het verschil tussen heteroseksualiteit en homoseksualiteit werd in haar situatie duidelijk door een verschil in spanning die ze ervaarde. René (55) deelt haar verwarrende ervaring toen zij aan haar vader vertelde dat ze verliefd was op een meisje. Haar vader reageerde niet en las rustig verder in de krant, terwijl haar moeder stopte met naaien en haar vertelde dat ze haar volledig zouden steunen als ze lesbisch was, maar volgens haar moeder was ze dat niet. René (55) had moeite met deze reactie en voelde zich op dat moment imploderen. Deze situatie bevestigt het idee dat homoseksualiteit als 'het andere' wordt gezien ten opzichte van de heteronorm, terwijl biseksualiteit niet als 'de ander' wordt erkend.

6.1.4. Onzichtbaarheid

In het masternarratief is voor zowel vrouwen die zich als lesbisch identificeren als zij die zich als biseksueel identificeren geen zichtbaar narratief. Met andere woorden, er is geen narratief toegankelijk om gedragingen en verlangens tegen te plaatsen. Anne (66) geeft bijvoorbeeld aan dat ze niet seksueel voorgelicht is door haar ouders en daardoor niet wist dat het mogelijk was om als vrouw op een vrouw te vallen: *“Dus ik begon me wel raar en anders te voelen. En ik heb heel erg mijn best gedaan om... Zeg maar normaal te zijn.”*

Uit de narratieven van vrouwen behorend tot de pride generatie komt naar voren dat biseksualiteit vaak als minder opvallend wordt ervaren dan homoseksualiteit. Emmie (65) benadrukt de onzichtbaarheid van biseksualiteit binnen het masternarratief: *“Biseksualiteit is*

niet zichtbaar: je ziet daardoor dat mensen met biseksueel gedrag het niet kunnen plaatsen dat beide opties acceptabel zijn, maar zich verhouden tot hetero- of homoseksualiteit.” Soms werd biseksualiteit slechts terloops genoemd, waarbij het als een bijzin werd afgedaan. Emmie (65) zegt bijvoorbeeld: *“Ik denk wel dat bij seksuele voorlichting ook altijd wel wordt gezegd: je hebt ook mensen die... die zowel op mannen als op vrouwen vallen, dat kan, maar daar bleef het dan ook bij”*. Biseksualiteit wordt dan enkel een lippendienst gedaan, waarbij het wordt genoemd zonder er inhoudelijk op in te gaan. Inge (63) vertelt dat biseksualiteit in haar leven lange tijd geen onderwerp was, omdat het niet bestond in de gangbare opvattingen. René (55) merkt ook op dat er geen biseksuele rolmodellen waren: *“Je had Paul de Leeuw, Frederique Spigt, Robert Long, dat was een zanger. Die was heel expliciet homoseksueel en die had er ook heel veel liedjes over. Maar bi, dat kende je niet.”* Dit bevestigt het gebrek aan narratieven rondom biseksualiteit. Ook Carla (56) beschrijft dit: *“Toen begon ik wat relaties te hebben met mannen, maar ik dacht van, ja, hoe moet dat dan? Ik was wel aangetrokken tot meisjes, maar ja, wat is dat nou? Ja, je weet helemaal niks.”*

6.2. Counternarratief

In §4.3. ‘De biseksuele levensloop van de pride generatie’, wordt het generatienarratief als zijnde het counternarratief besproken waartegen biseksuele vrouwen van de pride-generatie hun identiteit vormden. De meeste vrouwen kwamen tijdens hun studententijd in aanraking met de ideeën van de tweede feministische golf, die plaatsvond in de jaren ’60 en hoogtij vierde in de jaren ’70. De vrouwen beschrijven in hun ervaringen met biseksualiteit het belang van de vrouwenbeweging, de lesbische emancipatie, moeite met biseksualiteit binnen de lesbische gemeenschap, en ook de verwelkoming en vrijheid die de lesbische gemeenschap met zich meebracht.

6.2.1. Vrouwenbeweging

Tijdens de tweede feministische golf lag de nadruk in de beleving van de vrouwen op het bevorderen van vrouwenrechten en het aanpakken van ongelijkheden tussen mannen en vrouwen. De narratieven van de vrouwen laten zien dat de tweede feministische golf een tijd van activisme voor hen was, waarin er voor vrouwenrechten gestreden werd en waarin persoonlijke ervaringen en relaties werden beïnvloed door de strijd voor gendergelijkheid. Soms wordt dit op een meer abstracte manier besproken, waarbij er intellectuele of principiële discussies plaatsvinden over genderverhoudingen in de samenleving. René (55) beschrijft bijvoorbeeld de activistische aard van de vrouwenbeweging en het belang van het doorbreken

van patriarchale structuren. Op andere momenten wordt het meer persoonlijk besproken, bijvoorbeeld in de context van relaties. Susan (60) spreekt bijvoorbeeld over die tijd en merkt op dat ze zich sterker voelde in vrouwengroepen dan in door mannen gedomineerde omgevingen: *“Ik heb heel lang bij Radio Rataplan²⁰ gewerkt, en dat was dan wel de alternatieve scene, maar zo'n mannencultuur, vond ik. En de vrouwen die het daar ook voor het zeggen hadden [...] die snauwden net zoals die mannen in vergaderingen dat ik dacht, ik voel me daar niet heel zeker door. En dat had ik bij de vrouwschool²¹ wel, dus in vrouwengroepen voel ik mij wel gewoon sterk.”* Marjo (58) deelt een anekdote waarbij haar buurman de gelijkheid van vrouwenrechten als onvanzelfsprekend beschouwt, wat ze niet aantrekkelijk vindt.²² Dit voorbeeld illustreert hoe persoonlijke opvattingen over feminisme en gendergelijkheid kunnen doorsijpelen in intieme relaties.

6.2.2. Lesbische emancipatie

Binnen de lesbische gemeenschap van de tweede feministische golf ontstond er een nieuwe norm dat het wenselijk was om lesbisch te zijn. Zo werd meermaals het adagium ‘je mocht echt niet naar bed met je onderdrukker’ aangehaald, waarbij romantische en seksuele relaties met mannen afgekeurd werden. Inge (63) merkt op dat ze op een gegeven moment teleurgesteld was dat ze niet op vrouwen viel, maar uiteindelijk gebeurde het toch en daar was ze erg blij mee. Marjo (58) deelt haar ervaring met haar voetbalteamgenoten die haar graag wilden overtuigen om lesbisch te worden. *“Ze wilden zo graag dat ik ook lesbisch werd. En toen zei ik... Ik sta er wel open voor. Maar het is gewoon een persoon waar ik verliefd op word.”* Mieke (62) geeft aan dat binnen de vrouwenvechtsport veel vrouwen lesbisch waren en dat dit een soort norm was waar je aan moest voldoen om mee te tellen.²³ Susan (60) deelt trots dat ze als jonge meid verliefd werd op een vrouw en hoe belangrijk het was dat ze daar over kon praten

²⁰ Radio Rataplan was een radiozender van krakers in Nijmegen, bekend geworden door de rol die het speelde in de Pierson rellen. ‘Radio Rataplan’, geraadpleegd op 03-11-2023: <https://www.depierson.nl/radio-rataplan/>.

²¹ In 1979 kraakt een groep vrouwen een klooster als woon- en werkpand. Ondertussen heeft de organisatie zich voortgezet als stichting en is nog steeds actief. ‘Vrouwschool, wonen en werken’, geraadpleegd op 03-07-2023: <https://vrouwschool.nl/geschiedenis/>.

²² *Nou, misschien zou ik met [buurman] willen vrijen. Ja. En toen hadden we een gesprek over... [ex-partner]. [Zij] was wel een heel markante persoonlijkheid. Ja. En er stond op een gegeven moment ook een stuk, toen zij overleden was, stond er een stuk in de krant Dagblad van het Noorden²², over haar. En ze was een vrouwenvoorvechter en lesbisch boegbeeld en van al dat. En er stond dus in dat zij inderdaad gevochten had voor de rechten van de vrouwen, dat ze echt daarvoor stond. En toen zei [buurman] ook van... “Ja, maar dat [vrouwenrechten] is toch nu wel gelijk”. Nou, dat vind ik dan zo niet sexy. Laten we maar weer verder kijken. Heeft hij zich even goed in de voet geschoten.” – Marjo (58).*

²³ Dit komt onder andere ook naar voren bij Mieke (62): *“Dat was vanuit het activistische perspectief niet zo goed. Dat was toch een beetje heulen met de onderdrukker.”*

bij de vrouwenschool. De uitspraken laten zien dat er binnen de lesbische beweging van de tweede feministische een druk stond om je uit te spreken als lesbisch.

6.2.3. Biseksualiteit vanuit lesbische gemeenschap

De vrouwen beschrijven het stigma dat destijds heerste ten opzichte van biseksualiteit. Binnen de context van de tweede feministische golf bestond er een aanzienlijk andere houding ten aanzien van biseksualiteit in vergelijking met de hedendaagse tijd. Vrouwen die actief deelnamen aan de lesbische beweging waren vastberaden en stelden dat men geen seksuele relaties moest aangaan met de onderdrukker. Daarbij werden uitdrukkingen zoals 'van twee walletjes eten' of 'een fase doorgaan' gebruikt om biseksualiteit te ridiculiseren. Vanuit die lesbische gemeenschap werd het lastig om iets met mannen te hebben, zoals Mieke (62) benadrukt: *“In die tijd was het niet gebruikelijk om gemeenschap te hebben met een man, als je al iets met een man had!”* Emmie (65) geeft aan dit zelf in die tijd ook te denken: *“Toen ik actief werd in de vrouwenbeweging en later in de homobeweging, ontmoette ik een lesbische vrouw die nog getrouwd was met een man. Op een feestje liet ik eens mijn onbegrip blijken: ‘Hoe kun je nou lesbisch zijn en toch met een man trouwen, en er zelfs bij blijven?!’ Haar reactie was veelzeggend; ze keek me zwijgend aan. Nu, jaren later, schaam ik me nog steeds voor die woorden. Soms schrik ik er zelfs nog van wanneer ik eraan denk.”*

In die tijd had Carla (56) het idee dat biseksualiteit alleen bestond voor mensen die gemakshalve getrouwd bleven, maar stiekem ook iemand anders hadden. Het leek alsof het een excuus was om niet echt voor hun identiteit uit te hoeven komen. Marjan (61) vindt dat biseksualiteit werd gebruikt als een manier om geaccepteerd te worden in de heterowereld. Ze zat destijds in een vrouwengroep, waar sommigen aangaven dat ze bi waren, maar ze vond dat een beetje nietszeggend. Mieke (62) voelt zich tot op de dag van vandaag nog steeds ongemakkelijk bij het idee van biseksualiteit. *“Maar dus dat biseksuele, wat is dat voor identiteit? Daar voel ik me nog steeds niet fijn in. En misschien komt dat wel voort uit de jaren tachtig, hè? [...] Van twee walletjes eten, al dat soort uitspraken die ik echt nog wel in mijn oren heb gonzen.”*

Susan (60) kwam biseksuele vrouwen in de vrouwenwereld niet veel tegen, zelfs toen ze er erg actief in was. Toen ze zei dat ze zowel op mannen als op vrouwen viel, gebeurde het volgende: *“Ik kwam daar [op de vrouwenschool] natuurlijk wel meer in aanraking met vrouwen die lesbisch waren. Biseksuele vrouwen ben ik als zo daarna betiteld niet veel tegengekomen. En*

ik weet nog wel dat ik met een vrouw wat kreeg die lesbisch was en die zei, 'oh god, je bent biseksueel. Die gaan altijd weer terug naar hun man' Dus dat was haar vooroordeel."

Ook Joke (68) benoemt laat ziet hoe ze het ene moment hetero en het andere moment biseksueel was. Het wisselen hiertussen werd soms benoemd als biseksualiteit, en dan enkel als overgangsfase, zoals Joke (68) beschrijft: *"Want het ene moment was ik hetero en het andere moment was ik lesbisch. En daarna weer hetero. En ik heb er ook een deel mijn werk van gemaakt. Ik heb heel lang gewerkt met mensen die binnen een heterorelatie homoseksuele gevoelens ontdekten, herontdekten, vorm aan wilden geven. Vaak hadden ze ook gezinnen. Dus dat keuzeprocess. En sommigen noemden zich biseksueel. Als overgangsfase."* De vrouwen verwachten echter dat de acceptatie van aantrekking tot meerdere genders tegenwoordig steeds meer als normaal wordt beschouwd.

6.2.4. Vrijheid in het generatienarratief

Naast de strikte normen binnen de lesbische gemeenschap getuigen sommige vrouwen van een gevoel van vrijheid dat zij hebben ervaren binnen de beweging van lesbische vrouwen. Ondanks de aanwezigheid van deze rigide normen was er ruimte voor andere ervaringen, wat op verschillende manieren tot uiting kwam. Deze bevindingen wijzen erop dat er wel degelijk gesprekken werden gevoerd over aantrekking tot meerdere genders, en dat dit niet altijd uitsluitend als problematisch werd beschouwd. Sommige vrouwen hebben een gevoel van bevrijding ervaren en realiseerden zich dat er ook ruimte was voor hun eigen ervaringen. Dit werd bijvoorbeeld duidelijk wanneer vrouwen die eerder een relatie hadden gehad met een man een plek vonden binnen de lesbische gemeenschap. Zoals Inge, die zegt: *"er waren heel veel lesbische uitgaansgelegenheden, de vrouwendiscotheek, er was echt van alles. Dus ik voelde me daar heel lekker en voelde me thuis."* Ook René (55) beschrijft de vrijheid die zij vond in deze generatie: *"Toen had je een hele sterke vrouwenbeweging. Met feministen van de tuinbroeken-generatie met korte haren, stekels. En er ook redelijk mannelijk uitzagen. [...]. Nou, dat was een heerlijke wereld voor mij. Daarin kon ik volledig mezelf zijn. Seksualiteit was daar ook iets... Ik denk dat de meeste bi waren. Dus dat was een heel oké veilige wereld voor mij."* Hier beschrijft René (55) hoe, ondanks de strikte normen, er ook een vorm van herkenning was. Joke (68) onderschrijft ook dat naast de strikte norm, er ook wel wel mogelijkheden waren: *"Het kon ook. Veel vrouwen hadden ook wel ervaring met mannen, hiervoor of hierna".*

6.3. Narratieve identiteit

In dit deel van de analyse bespreek ik eerst hoe seksualiteit en gender zich gevormd hebben in de persoonlijke van mijn deelnemers. Ik heb dit onderdeel verdeeld in drie stukken, ‘biseksuele identiteit’, ‘lesbische identiteit’ en ‘spiritueel’. Deze indeling lijkt misschien opmerkelijk, aangezien alle deelnemers onder mijn werkdefinitie van biseksualiteit vallen en dus biseksueel ‘zijn’. Ook blijken de deelnemers heel goed in staat om enigszins te switchen tussen identiteiten en de spanningen tussen termen binnen de narratieve identiteiten vast te houden. In andere woorden: de deelnemers hebben een duidelijke voorkeur voor een bepaalde identiteit, maar binnen die narratieve identiteit zitten complexe overwegingen. Ik wil met deze indeling inzichtelijk maken waarom bepaalde narratieven wel of niet belangrijk zijn geworden in de narratieve identiteit door de narratieven gestructureerd weer te geven.

6.3.1. Biseksuele identiteit

De vrouwen uit de pride generatie die zich tegenwoordig als biseksueel identificeren leggen de nadruk op het belang van een positief narratief rondom biseksualiteit en benadrukken tevens de noodzaak van erkenning en benoeming van deze seksuele oriëntatie. Zij streven naar de volledige acceptatie van hun biseksuele identiteit op gelijke voet met homo- en heteroseksualiteit. Desalniettemin ultiem sommige vrouwen moeilijkheden met de termen en definities die gebruikt worden, zoals het onderscheid tussen biseksualiteit en panseksualiteit, evenals het idee dat de term ‘biseksualiteit’ genderidentiteiten uitsluit die zich niet binnen het binaire systeem bevinden.

Emmie (65) bijvoorbeeld omarmt de term biseksualiteit. Ze zet zich door emancipatiewerk bij de overheid en als vrijwilliger bij een belangenorganisatie. Ze wil laten zien: *“Kijk, dit zijn wij, en dit is wat wij te zeggen hebben over diversiteit.”* In het verleden heeft ze de onzichtbaarheid van biseksualiteit ervaren. Het generatienarratief bood haar nog steeds beperkte mogelijkheden of erkenning voor haar seksuele ervaring. Het gedrag van biseksualiteit werd daarin geaccepteerd (bijvoorbeeld dat je partner zowel man als vrouw kon zijn, en dat je daartussen kon wisselen), maar er heerste een stigma rondom de biseksuele identiteit. Ze beschouwt zichzelf als bi en benadrukt het belang van het benoemen en erkennen van biseksualiteit: *“Eigenlijk vermeed ik vaak het woord, denk ik. Ik ging niet in lesbische clubjes waar ik in zat zeggen: ik ben biseksueel. Pas toen [...] ik weer een relatie met een (trans)vrouw kreeg. En dat is dus nog helemaal niet zo lang dat ik echt dat elke keer zeg. En dat ik nu ook term bi+ gebruik om het uit te leggen, en waarom ik dat wel doe.”* Carla (56) richt zich niet zozeer op

biseksualiteit als een identiteit, maar wel op de complicaties die het met zich meebrengt in haar datingleven. Ze wil geaccepteerd worden en niet alleen getolereerd, waarbij het belangrijk dat haar biseksuele identiteit net zo goed als heteroseksualiteit in het centrum staat en niet aan de zijlijn. Voor haar is het belangrijk dat biseksualiteit als normaal en oké wordt gezien, waarbij ze soms de ervaring heeft dat vrouwen van haar leeftijd op een negatieve manier kijken naar haar biseksualiteit.²⁴ Susan (60) had haar eerste ervaring met een vrouw en dat werd thuis positief ontvangen, maar voor de buitenwereld moest ze het geheim houden. Ze voelt daarom veel onzichtbaarheid rondom biseksualiteit. Ze draagt ze haar identiteit met trots uit zodat ze zich niet meer onzichtbaar hoeft te voelen: *“Ja, dat werd niet in die tijd, met de eerste verliefdheid, besproken. Maar later wel, dat ik mezelf wel altijd heb geprofileerd gewoon, ik ben biseksueel. Dat ik dat wel als statement heb gezegd. En soms met trots ook.”*

Hoewel veel deelnemers hun biseksuele identiteit kaderen in termen van aantrekking tot mannen en vrouwen, is er ook ruimte voor aantrekking tot non-binaire en andere genderidentiteiten. René (55) identificeert zich als androgyn, pan/bi+: *“Dus ja, ik vind het eigenlijk ook heel dicht bij elkaar liggen, biseksueel en panseksueel. Dat vind ik ook een heel moeilijk onderscheid als mensen dat aan mij vragen”*. Sommige deelnemers ervaren aantrekking tot meerdere genders als een recentelijke verruiming van hun perspectief, terwijl anderen al jarenlang openstonden voor aantrekking tot meerdere genders. Inge (63) bijvoorbeeld ziet zichzelf als biseksueel, maar heeft moeite met deze identiteit. De prefix bi sluit voor haar genderidentiteiten die niet binnen het binaire systeem passen uit: *“Dat voelde eigenlijk eerst wel helemaal oké om dat dan biseksualiteit te noemen. Nu moet ik zeggen... Kijk, ik heb een dochter, een kind die non-binair is. Dus nu is het woordje bi... Klinkt ook weer anders voor mij. Want bij bi kies je het één of het ander, zwart-wit. Terwijl, er is natuurlijk ook nu in deze tijd, veel meer, wat heb je voor mens voor je?”*

6.3.2. Lesbische identiteit

Sommige vrouwen hebben aangegeven dat de lesbische identiteit een belangrijke rol speelt in hun leven. Deze vrouwen hebben zich actief ingezet voor de vrouwenbeweging en hebben

²⁴Dit blijkt uit het volgende citaat, waarbij ze zich schaamt voor het feit dat ze ooit met een man getrouwd is, en het lastig vindt dit kenbaar te maken aan nieuwe potentiële partners: *“Maar ik merk wel dat toen ik zei van, dat ik getrouwd ben geweest met een man, dan is zoiets, dan is er wat meer afstand. En dat beïnvloedt toch wel, want ja, dan heb ik zoiets van, je moet het wel vertellen, het is een deel van mijn leven. Het is niet zomaar iets. Als je papieren vraagt bij de gemeente, dan staat er toch ‘gescheiden’. Dat vragen ze je toch wel, weet je, dat kan je echt niet verbergen. Maar ik merk wel dat ik ook terughoudend ben om dat te zeggen, ik ben terughoudend. Ja, dat, het is niet makkelijk.”*

voornamelijk romantische en seksuele relaties gehad met andere vrouwen. Echter, ze erkennen ook dat ze zich op bepaalde momenten aangetrokken hebben gevoeld tot mannen. Voor deze vrouwen is de lesbische identiteit een bron van kracht, verbondenheid en empowerment. Het erkennen en omarmen van hun seksuele voorkeur heeft hen geholpen een gemeenschap te vinden waarin ze zich begrepen en geaccepteerd voelen. Binnen de vrouwenbeweging hebben ze een sterke band gevormd met andere lesbische vrouwen en hebben ze de ruimte gekregen om hun persoonlijke ervaringen te delen. Hoewel deze vrouwen hoofdzakelijk relaties hebben gehad met vrouwen, hebben ze ook momenten gekend waarop ze zich aangetrokken voelden tot mannen. Dit kan een bron van verwarring en introspectie zijn geweest, aangezien het ingaat tegen de normen en verwachtingen die vaak aan de lesbische identiteit worden toegeschreven. Toch hebben deze vrouwen geleerd dat seksuele geaardheid complex is en dat het niet altijd in strikt binaire termen kan worden begrepen.

Anne (66) twijfelde of ze wel wilde deelnemen aan dit onderzoek. Ze zei: *“Eigenlijk noem ik het niet eens meer biseksualiteit, met terugwerkende kracht.”* Anne (66) ervaart zichzelf als lesbisch en zocht vroeger actief naar mannelijke partners omdat het leek alsof er geen andere keuze was. Tijdens haar studententijd kwam ze in alternatieve kringen terecht en werd verliefd op een man met wie ze trouwde. Hij is de enige man geweest in haar leven, daarna heeft ze alleen nog relaties met vrouwen gehad. Hoewel ze zichzelf als activistisch lesbisch beschouwt, hoopt ze tegelijkertijd dat in de toekomst de ‘kramp’ van labels er af gaat en de seksuele identiteit minder belangrijk wordt.²⁵

Marjan (61) beschouwt haar seksuele oriëntatie als ergens tussen homoseksualiteit en heteroseksualiteit in, hoewel ze zich meer aangetrokken voelt tot de homoseksuele kant. Ze beschouwt zichzelf niet als biseksueel maar heeft een sterke lesbische identiteit. Het lesbisch zijn geeft haar een gevoel van plezier omdat het betekent dat ze anders is, en ze waardeert de vrijheid die dat haar geeft. Haar langdurige partner is een aantal jaar geleden overleden. Ze

²⁵ *“En ik denk, ja uiteindelijk moeten we een beetje van die labeltjes af. Dan moeten we gewoon meer gaan kijken hoe het zo vloeibaar is. Want ik denk, hoe de samenleving dat heeft gedefinieerd allemaal, en waar je in opgroeit, hoe je gesocialiseerd bent maakt zoveel uit. Ja, dat maakte voor mij dus ook dat ik dacht, ‘oh, het moet die kant op’. En als dat nou eens helemaal geaccepteerd zou zijn, en gewoon gevonden zou worden dat het dit kan zijn en dat kan zijn, en dat het misschien ook nog wel eens verandert, en dat sommige mensen tegelijkertijd met een man en met een vrouw zijn of zo, dan denk ik dat het er ook heel anders uitziet. Ik weet niet of er dan per se veel meer biseksuele mensen zijn, maar dat noemen we dan dan niet meer zo, denk ik. Maar er gaat wel een heleboel kramp af.”*

introduceert zichzelf niet snel als alleenstaand, ook al is ze dat wel, en brengt haar overleden partner snel ter sprake. Dit heeft te maken met haar lesbische identiteit, omdat ze niet wil dat mensen denken dat ze hetero is.

Mieke (62) beantwoordt de vraag wat bisexualiteit voor haar betekent met: *“Ik denk dat ik in de kern biseksueel ben, maar dit is het dus al. Ik heb relaties gehad met zowel mannen als vrouwen. Met vrouwen heb ik de langdurigste relaties gehad. Dus noem ik mezelf lesbisch. Maar dat klopt niet. Letterlijk noem ik mezelf nog steeds lesbisch, terwijl ik naast een bijna dertigjarige lesbische relatie ook al bijna dertien jaar een mannelijke minnaar heb. Toch noem ik mezelf lesbisch en beschouw ik mezelf als iemand die lesbisch is en toevallig een minnaar heeft. Dus ik vind het een lastige identiteit.”* Haar identiteit als 'lesbisch met een mannelijke minnaar' erkent meteen een tegenstrijdigheid. Hoewel ze zich seksueel aangetrokken voelt tot meerdere genders, voelt ze zich lesbisch. Haar ervaring met het starten van een gezin met een vrouw als partner hebben geleid tot een sterke lesbische identiteit. Deze relatie, die meer dan 28 jaar heeft geduurd, heeft een diepe invloed gehad op haar persoonlijke ontwikkeling. Als twee vrouwen hebben ze samen kinderen gekregen en intensief nagedacht over de uitdagingen van het opvoeden in een niet-traditionele gezinssituatie. Bewust van de uitzonderingspositie waarin ze hun kinderen plaatsten, hebben ze veel gereflecteerd en ondersteuning gezocht om hen zo goed mogelijk te begeleiden. Het ervaren van discriminatie tijdens de bevalling van hun eerste dochter waarbij het ouderschap van één van de partners werd ontkend heeft haar diep geraakt en heeft haar leven en keuzes sterk beïnvloed. Het is van belang voor haar om die lesbische identiteit te benadrukken vanwege het belang van haar lesbische relatie voor haar ontwikkeling, voor de obstakels die ze hebben moeten overwinnen om een gezin te kunnen vormen. In dit licht beschouwt ze haar relatie met haar mannelijke minnaar als volgt: *“Maar wel ervoor zorgen dat mensen eerst weten dat ik lesbisch ben. Eerst moeten ze dat weten, en dan kan ik het vertellen. Dat is eigenlijk de tactiek. En dan ontstaat er ruimte voor. Ja, maar eerst moet dat helemaal gesetteld zijn. Er mag geen twijfel over zijn. Dus, liefst geen ambiguïteit.”*

6.3.3. Spirituele identiteit

Binnen het spectrum van bisexualiteit bestaat er een minder voorkomende maar toch belangrijke visie, die door sommige deelnemers wordt gedeeld: de spirituele benadering van bisexualiteit. Volgens deze visie wordt bisexualiteit gezien als een essentieel aspect dat inherent is aan iedereen, ongeacht hun individuele seksuele oriëntatie. Voor degenen die deze

spirituele visie omarmen, is biseksualiteit niet alleen een seksuele voorkeur, maar ook een diepere verbinding met de menselijke natuur en het kosmische weefsel van het universum. Ze geloven dat de dualiteit van mannelijke en vrouwelijke energieën inherent aanwezig is in ieder individu, ongeacht hun genderidentiteit of uiting van seksuele verlangens. Deze visie op biseksualiteit benadrukt de onderliggende eenheid en verbondenheid van alle mensen, waarbij seksualiteit wordt gezien als een expressie van deze universele krachten. Het erkent dat individuen zich aangetrokken kunnen voelen tot zowel mannen als vrouwen, en zelfs andere genders, en ziet dit als een natuurlijke manifestatie van de veelzijdige en onbegrensde aard van de menselijke ervaring.

Zo denkt Marjo dat als je alle lagen weghaalt, iedereen in wezen biseksueel is. Ze stelt dat wij als zielen op aarde incarneren en dat een ziel niet mannelijk of vrouwelijk is. Dus er is nog een diepere laag waarin biseksualiteit, hetero of wat dan ook er helemaal niet toe doen volgens Marjo (58): *“Ik was verliefd op een persoon en dat was nu toevallig een vrouw. En als ik ook kijk naar... Bijvoorbeeld het vrijen was voor mij ook niet zo anders. Je hebt ook de geilheid, je hebt ook de intimiteit, je hebt de spanning, je hebt de onzekerheid. Dat maakt niet uit of het een man of een vrouw is.”*

Joke (68) bekijkt haar biseksualiteit eveneens vanuit een boeddhistisch perspectief, waar ze focust op ruimte en een weg om de beperkingen van het leven te doorbreken. *“Ik heb eerst relaties met jongens, mannen gehad, tot mijn 28ste. Toen ben ik verliefd geworden op een vrouw. Daar heb ik een poos een relatie mee gehad. Daarna ben ik weer verliefd geworden op een man. Ja, en daar hoort dan eigenlijk zo het woord biseksualiteit bij. Maar dat woord heb ik eigenlijk nooit gebruikt.”* Joke (68) ziet veel beperkingen, in vaste rollen en relatiepatronen, en beschrijft identiteitstermen als diverse vormen van kramp. Ze merkt ook de maatschappelijke beklemming op om mensen in hokjes te plaatsen. Ze gelooft dat liefde allerlei vormen kan aannemen en waardeert de toegenomen openheid en vrijheid. Daarnaast erkent ze het belang van het benoemen van seksualiteit in politieke zin. Ze begrijpt dat dit soms noodzakelijk is om verandering en acceptatie te bevorderen: *“Dat liefde allerlei vormgevingen heeft. En dat heb ik eigenlijk altijd gevonden. En dat mag nu meer bestaan, denk ik, in vrijheid. Maar in de politieke zin is het namelijk nog steeds wel belangrijk om het soms wel te benoemen.”*

6.3.4. Biseksualiteit en gender

Saillant was het grote aantal deelnemers dat hun verhaal start met de relatie tussen hun ervaring met biseksualiteit en gender. De vrouwen uit de pride generatie benadrukken de relatie tussen hun ervaring met biseksualiteit en gender, waarbij ze vaak refereren naar hun wens om activiteiten te ondernemen die doorgaans met mannen geassocieerd worden of naar hun neiging om een meer stoere uitstraling te hebben. Het belang van genderexpressie en het doorbreken van genderstereotypen wordt vaak genoemd. Hierbij grijpen ze terug op het generatienarratief. Tijdens de tweede feministische golf werd de heersende man-vrouw dichotomie ter discussie gesteld en veranderden kledingvoorschriften. Veel verhalen begonnen met uitspraken als *“ik wilde doen wat de jongens deden”*²⁶ of *“ik was altijd al een beetje stoerder”*.²⁷ Dit wordt allemaal verteld in relatie met de rol van biseksualiteit in hun leven. Emmie (65) bespreekt hoe biseksualiteit misschien wel meer met gender te maken heeft dan alleen met seksuele diversiteit: *“Bi+²⁸ zijn kan soms pas zichtbaar worden als je mensen leert kennen en hun geschiedenis en meningen leert kennen. In tegenstelling tot homoseksualiteit, die soms wel zichtbaar kan zijn, zoals ook het geval kan zijn bij heteroseksualiteit. Ik denk dat genderdiversiteit een belangrijke factor is, zelfs belangrijker dan seksuele diversiteit. Voor mij was het belangrijk dat ik er als vrouw ook jongensachtig uit kon zien of me zo kon gedragen.”* Tijdens het bespreken van deze ervaringen wordt het doorbreken van de binaire oppositie tussen man en vrouw, buiten de stereotypen willen leven en het doorbreken van hokjes vaak genoemd. In het counternarratief is er al meer vrijheid. Marjans (61) gender speelt een belangrijke rol in haar identiteit, waarbij ze zich soms meer ‘vrouwelijk’ en soms meer ‘stoer’ kleedt. *“Dus als het gaat over vrouwen, dat stoere, vrouwen die nou niet te vangen zijn in een hokje. Ik denk dat het daar voor een heel groot deel ook wel over gaat. Dat vind ik gewoon leuk en fijn. Dat vind ik van mezelf ook fijn. Dus als onderdeel van mijn eigen identiteit. Dat ik sterk ben en dat ik lippenstift kan dragen en daar ook in kan wisselen. [...] Hier kan ik vanmorgen ook denken, ik ga me vandaag een beetje mevrouwiger aankleden. Of ik ga me een*

²⁶ *“Op de basisschool moest ik verplicht handwerken. En dat vond ik vreselijk. Ik wilde doen wat de jongens deden.”* – Anne (66).

²⁷ *“En dan ga ik even helemaal terug naar het begin. Ik was altijd al een beetje stoerder. Ik heb altijd gevoeld, als kind ook, dat ik anders was. Dat had in eerste instantie niet eens zoveel met mijn seksualiteit te maken als wel met mijn gender. Ik heb eigenlijk als kleuter het concept jongen of meisje al vreemd gevonden.”* – René (55).

²⁸ Bi+ is de term die gehanteerd wordt door Bi plus, de belangenorganisatie rondom biseksualiteit. ‘Biplus’, geraadpleegd op 02-06-2023: <https://biplus.nl/bi/>.

beetje stoerder aankleden. En dat vind ik leuk dat ik daarin kan variëren. Het heeft me die vrijheid ook opgeleverd.”

Anne (66), die zichzelf als vrouw identificeert, benadrukt de strijd om vrij te zijn in het uiten van meer mannelijke of vrouwelijke kenmerken. Hierbij stelt ze de vraag waarom een bepaalde genderexpressie überhaupt aan specifieke uiterlijke kenmerken zijn gekoppeld. Als kind voelde ze dat al, maar destijds was er geen woord voor. Ze merkt op dat vrouwelijke mannen vaker slachtoffer zijn van geweld, zelfs door haarzelf tijdens haar schooltijd: *“Ik vond knikkeren veel leuker dan elastieken. En ja, allemaal dat soort dingen. Maar ik werd niet toegelaten om mee te knikkeren. Want ik was een meisje. En dat kon niet, vonden de jongens. En de andere meisjes vonden dat denk ik ook een beetje raar. Dus ik ging dan soms wel een beetje elastieken. Maar dat was gewoon niet zowat voor mij. Ik heb zelfs een keer met een jongen een klas hoger gevochten om te laten zien aan de jongens dat ik best wel als een jongen kon zijn. Weet je wel? Dat heeft niks opgeleverd. Behalve dat ik daarna dacht van... God wat lullig voor die jongen. Want dat was denk ik nu een jongen die gewoon veel meer vrouwelijk was. En ik had dus gewoon gebullied en een makkelijk slachtoffer gepakt. En ja, dat is heel gênant. [...] Weet je, ik was denk ik gewoon een jongensachtig meisje. Het was heel fijn geweest als ik dat gewoon had kunnen zijn. En ik ben het in zekere zin ook wel geweest, maar toch ook wel heel beperkt.”* Ook Joke (68) onderschrijft dit: *“Dat vond ik mooi aan het programma van Nadia.²⁹ Daar was een vrouw die zei van, ‘vroeger was ik eigenlijk heel jongensachtig. Dus zo werd ook tegen mij gezegd, als ik naar het damestoilet ging, van het herentoilet is daar, en zodra ik mijn stem liet horen dan weer duidelijk, oh, het is toch een meisje’. Ik was ook wel een beetje een jongensachtig meisje.”* René (55), zoals vermeld onder methodologie, identificeert als androgyn of het derde geslacht. René (55) merkt op dat bij veel biseksuele vrouwen het gender ook meer vloeibaar lijkt te zijn, hoewel dit vaak niet expliciet benoemd wordt. Voor René (55) zijn seksualiteit en gender onlosmakelijk met elkaar verbonden.³⁰

²⁹ Nadia is een tv-programma van de NPO, waarin maatschappelijke thema's besproken worden. 'Nadia', geraadpleegd op 23-06-2023: <https://www.vpro.nl/programmas/nadia.html>.

³⁰ *“Ik ben nu eenmaal iemand die niet in hokjes past. Zowel seksueel gezien als qua gender. En dat hangt bij mij inderdaad met elkaar samen. Dat is wel lastig voor jouw onderzoek. Maar ik kan me voorstellen dat het bij meer mensen samenhangt.”* – René (55).

6.3.5. Queer tijd

In §4.1. heb ik aan de hand van het concept van queer tijd van Halberstam (2005) verkend hoe levensloop er uit kan zien voor biseksuele mensen en mensen met aantrekking tot meerdere genders.

De meest genoemde manier van niet-normatieve levensloop is een ervaring van vertraging door onzichtbaarheid. Door onzichtbaarheid ervoer Carla (56) dat zij pas later aan haar seksuele ontwikkeling begon. Ze ervaart daar nog steeds last van in haar huidige relaties. Partners vinden haar bijvoorbeeld jong van geest, waarover ze zegt dat ze ook voor haar eigen gevoel dertig jaar achterloopt. Ze voelt dat ze sociaal en relationeel bepaalde aspecten heeft gemist en buiten de boot viel vanwege haar seksuele voorkeur. Ze denkt dat als er een passend narratief beschikbaar was geweest voor biseksualiteit, ze meer zou hebben kunnen ontdekken en ervaren. Ook in het narratief van Anne (66) komt dit naar voren, die de eerste 25 jaar van haar leven bezig is geweest met het vinden van hoe zij in de heteronormatieve samenleving past. *“En overal om me heen interesse voor jongens begon. Dus ik heb een hele tijd geprobeerd om vriendjes te krijgen en om dat leuk te vinden of zo. Maar dat werkte eigenlijk niet zo goed. Dus ik heb ook zeker toen ik een jaar of 16, 17 was ook wel met jongens uit geweest en gaan zoenen. [...] Maar dat doet me gewoon helemaal niks. [...] Maar ja, dat vond ik nog steeds niet zo boeiend. Maar ik dacht, ja, je moet het gewoon eraan wennen. Want het was het enige wat ik kende.”* Deze voorbeelden maken inzichtelijk hoe het gebrek aan passend narratief ervoor kan zorgen dat levenservaringen een andere temporele dimensie krijgen.

Daarnaast delen zowel Mieke (62) als Anne (66) hun ervaring waarin ze benadrukken dat mensen geen idee hebben van de complexiteit en uitdagingen die komen kijken bij het krijgen van kinderen als biseksuele vrouwen, inclusief juridische en maatschappelijke obstakels, zoals het ontbreken van automatische ouderlijke rechten en de mogelijkheid van beoordeling door de kindbescherming. Ze uiten hun frustratie over het gebrek aan begrip en bewustzijn, en wijzen op de negatieve ervaringen zoals bedreigingen en discriminatie waarmee queer koppels soms worden geconfronteerd. Deze frustratie, over hoe kenmerkende momenten in de levensloop, anders werken voor biseksuele vrouwen dan voor hetero-personen wordt veel gedeeld door andere deelnemers.

Biseksuele vrouwen uit de pride generatie wisselen tussen gedrag, aantrekking en identiteit. Deze wisselingen kunnen invloed hebben op hoe ze zichzelf begrijpen, hoe ze zich presenteren

aan anderen en hoe ze hun seksuele oriëntatie definiëren. Emmie (65) benoemt dat het woord ‘bi’ destijds niet echt werd gebruikt in haar omgeving, en dat ze als solidaire hetero deelnam aan de organisatie van Roze Zaterdag, ondanks dat ze zowel relaties met mannen als vrouwen had.³¹ Voor veel biseksuele vrouwen is het een voortdurend proces om hun identiteit en seksuele voorkeuren te begrijpen. Ze kunnen zich aangetrokken voelen tot mensen van verschillende geslachten op verschillende momenten in hun leven, wat kan leiden tot veranderingen in gedrag en relaties. Dit betekent dat de biseksuele vrouwen uit de pride generatie zich eerst identificeren als heteroseksueel en later ontdekken dat ze ook aangetrokken zijn tot mensen van hetzelfde geslacht, waardoor ze zichzelf opnieuw moeten definiëren en uit de kast moeten komen, waarbij sommigen dit proces van wisselen meerdere keren aan moeten gaan. Het proces van herdefiniëren en opnieuw uit de kast komen kan uitdagend en verwarrend zijn, vooral in contact met anderen³². Biseksuele vrouwen kunnen het gevoel hebben dat ze zichzelf steeds opnieuw moeten uitleggen aan anderen en dat ze geconfronteerd worden met onbegrip of vooroordelen. Bovendien kunnen de veranderingen in gedrag en aantrekking ervoor zorgen dat biseksuele vrouwen hun eigen seksuele oriëntatie in twijfel trekken.

6.3.6. Toekomst

De narratieven van de vrouwen zijn niet enkel gericht op het verleden, maar tonen ook hun visie op de toekomst. Ze zijn verheugd over de jongere generatie die traditionele genderrollen en strikte genderidentiteiten ter discussie stelt, en ze zien een grotere diversiteit en fluïditeit tussen man en vrouw. Ze hopen dat de samenleving steeds vrijer wordt en dat seksuele identiteit en genderrollen minder belangrijk worden. Er wordt opgemerkt dat jongere generaties zich steeds vrijer voelen om te experimenteren met hun seksuele voorkeur en gender, en de deelnemers hopen dat deze vrijheid en acceptatie zich verder verspreiden. Hoewel sommige deelnemers optimistisch zijn over deze ontwikkeling, erkennen anderen dat het nog lang kan duren voordat we echt voorbij seksuele identiteit en traditionele genderrollen zijn. Er is echter ook bezorgdheid over bepaalde ontwikkelingen, zoals de vroege druk op kinderen om hun genderidentiteit te specificeren, wat vragen oproept over de juiste benadering van gender.³³

³¹ “Ik had een vriendin gehad. Maar dat was maar eventjes, maar in ieder geval was dat niet genoeg eigenlijk. Nee, niet om echt als lesbisch mee te mogen doen. Niet genoeg om die eritel te mogen dragen.” – Emmie (65).

³² “Dus het klinkt heel tegenstrijdig wat ik net zei, van iedereen moet wel eerst weten dat het lesbisch bent, voordat ik dat er ook nog ergens een minnaar is. Maar, ook mensen die raar reageren of die het niet snappen.” – Mieke (62).

³³ Hierbij refereert Marjo (58) naar de controverse rondom het educatieprogramma lentekriebels van Rutgers. Dit betreft een programma voor seksuele voorlichting op de basisschool waarover er grote maatschappelijke discussie is of het gepast is om seks, seksualiteit en gender met basisschoolkinderen te bespreken. ‘Minister over

Over het algemeen hopen de deelnemers dat seksualiteit en gender minder belangrijk zullen worden voor identiteit.³⁴

6.4. Narratieve weerstand

In de narratieve identiteit kunnen persoonlijke narratieven worden toegevoegd of ingevoegd in het bestaande counternarratief of masternarratief, vaak na een grenservaring of een situatie waarin het master- of counternarratief niet meer adequaat is. Dit proces noemt men narratieve weerstand. In de narratieven van mijn deelnemers heb ik drie manieren ontdekt waarop ze zich verhouden tot het master- en counternarratief, namelijk strijdbaarheid, vrijheid en verrijking. Het is echter belangrijk om te benadrukken dat deze manieren niet als afzonderlijk of exclusief gezien kunnen worden. Het zijn eerder drie manieren in hun narratieve identiteit waarop het persoonlijke narratief zich tot master- en counternarratieven verhoudt.

6.4.1. Strijdbaarheid

De biseksuele vrouwen uit de pride generatie gebruiken strijdbaarheid zowel in relatie tot het masternarratief als het counternarratief. Ze verdedigen homoseksualiteit en biseksualiteit tegen beperkingen zoals onzichtbaarheid, afkeuring en het creëren van 'de ander'. Ze strijden ook voor erkenning en acceptatie binnen het counternarratief. Strijdbaarheid wordt zichtbaar in acties zoals het tonen van een regenboogvlag, opkomen voor anderen en het kenbaar maken van biseksualiteit op feestjes. Deze strijdbaarheid is voor vrouwen uit de pride generatie belangrijk in het vormen van een persoonlijk narratief.

In de strijd tegen het masternarratief laat Susan (60) zien waarom ze dat belangrijk vindt: *“Omdat ik ook ervaringen heb dat als ik met een vriendin over straat liep en we liepen hand in hand. Dat er een keer zo'n busje met een paar bouwvakkers, van ‘hé lekker hè, twee wijven’, weet je wel, zo. En dat ik echt mijn hand losliet van, ‘oh god’, dat je daarin dus gewoon door de buitenwereld bejegend wordt op een bepaalde manier. Dat vind ik echt heel naar. Dus daarom dat ik wel, ja, gewoon strijdvaardig ben om gelijkheid voor iedereen daarin te willen.”*

lentekriebelweek: seksuele vorming is leerdoel van kinderen’, geraadpleegd op 23-05-2023: <https://nos.nl/artikel/2468350-minister-over-lentekriebelweek-seksuele-vorming-is-leerdoel-van-kinderen>

³⁴ Joke (68) bespreekt het idee dat het gesprek dat we nu voeren over 50 jaar niet meer belangrijk is. Ze zegt: *“Dus het zijn ook maar concepten. En toch is identiteit, als je ernaar gevraagd wordt, is dus, vertel je iets van een concept. Maar goed, in het futuristisch beeld doet het er allemaal niet toe. Ja, over 50 jaar is dit een non-gesprek. Hoop je dan.”*

Anne (66) verwijst naar recent geweld bij een bar in Groningen³⁵ en merkt op dat agressie en intolerantie nog steeds bestaan. Ze heeft dit zelf ook meegemaakt, wat ervoor zorgt dat ze zich extra uitspreekt en een regenboogvlag aan haar huis hangt. Ze maakt zich zorgen over de voortgang van acceptatie en vindt het belangrijk om hier actief in te zijn. Dit komt ook naar voren in het narratief van Mieke (62), die opkwam voor een docent op haar middelbare school toen deze als gek werd bestempeld omdat ze ook op vrouwen viel: *“Hoewel ik niet ben opgegroeid in een omgeving waarin homoseksualiteit normaal was, voelde ik sterk de behoefte om voor haar op te komen, omdat ik het belachelijk vond. Voor mij was dat heel duidelijk.”* Joke (68) geeft aan dat woorden wél belangrijk zijn in de zin van strijdbaarheid, en dat je het daarom ook wel moet benoemen: *“Nou ja, kijk, ik heb de woorden altijd wel in de zin van strijdbaarheid belangrijk gevonden. Dus ik vond ook altijd, wat een non-discussie van dat hetero’s zeiden van je hoeft je niet te benoemen. Ik denk, ja, mooi, makkelijk! Dus in dat kader is biseksualiteit of genderfluïde of non-binair of hoe dat allemaal tegenwoordig heet, het is qua omgaan met de dominantie van heteroseksualiteit belangrijk.”* Hierbij benoemt ze dat dit niet alleen voor vroeger was, maar ondanks dat er meer mogelijkheden zijn tegenwoordig, het nog steeds belangrijk is om biseksualiteit te noemen: *“Biseksualiteit was een soort, óf een overgangsfase, óf dat was nog niet genoeg, iemand had geen lef genoeg. Ik denk dat het belangrijkste is dat er meer openheid en meer vrijheid is gekomen. En dat liefde allerlei vormgevingen heeft. En dat heb ik eigenlijk altijd gevonden. En dat mag nu meer bestaan, denk ik, in vrijheid. Maar in de politieke zin is het namelijk nog steeds wel belangrijk om het soms wel te benoemen.”*

De strijd tegen het counternarratief komt naar voren in het verhaal van Mieke (62), die zich verzet tegen de normen van de tweede feministische golf en vindt het belachelijk dat niet-lesbische vrouwen minder zouden meetellen³⁶, hoewel ze zelf soms worstelt met het verenigen

³⁵ Anne (66) refereert naar een geweldpleging in Groningen, waar op zaterdagavond 8 april 2023 bij café *Dorothy’s drag under the rainbow* medewerkers in elkaar geslagen zijn door een voorbijganger op straat. ‘Dit was letterlijk een klap in ons gezicht’, geraadpleegd op 03-07-2023: <https://dvhn.nl/groningen/Dit-was-letterlijk-een-klap-in-ons-gezicht-28356517.html>

³⁶ *“Er waren echt wel heel veel vrouwen lesbisch. En dat was ook wel een soort, als je niet lesbisch was, dan telde je minder mee. Ik merk dat ik daar altijd me heel erg tegen verzet heb, echt wat een onzin. En ook op een gegeven moment, dat was ook heel grappig, ik was het vergeten, maar een vriendin uit die tijd herinnerde mij [...] als je dan al iets met een man had, nou ja oké, maar dan mocht je toch echt geen gemeenschap hebben. Met die man. Ja, want dat stond voor iets. En ik schijn toen gezegd te hebben, ‘dat is toch echt onzin, want dat is heel erg leuk, waarom zou dat niet mogen?’” – Mieke (62).*

van haar lesbische identiteit en biseksuele verlangens met het hebben van een mannelijke minnaar. Dit laat zien dat ze actief strijdt tegen dezelfde normen waarvan ze ook de tegenstrijdigheid in zichzelf ervaart. Emmie (65) en Susan (60) verdedigen biseksualiteit binnen de lesbische gemeenschap door te laten zien: ‘Hey, wij zijn er ook.’ Ze nemen een standpunt in om biseksualiteit te verdedigen en hopen op meer tolerantie binnen de LHBT-gemeenschap. Ze benadrukken het belang van erkenning van biseksualiteit, bijvoorbeeld in de context van ouderschap in regenbooggezinnen. Daarnaast richtte Emmie (65) zich niet alleen op beleidsveranderingen, maar ook op veranderingen in persoonlijke sfeer. Deze strijdbaarheid uit zich vaak ook op ‘kleine’ manieren, zoals het kenbaar maken van biseksualiteit op feestjes. Emmie (65) gaf bijvoorbeeld aan: *“Ik nodig een mannelijke ex uit op feestjes, en dan zie je ze [lesbische vriendinnen] vanzelf kijken.”* Voor Susan (60) komt dit naar voren in het willen maken van een statement, en het op deze manier kenbaar maken van haar identiteit, het laten weten dat dit óók een mogelijkheid is. Daarnaast gebruikt ze het ook als statement in persoonlijke context: *“[...] maar dat je gewoon wel in de context van een groep mensen, als het er dan over ging of er was een optie om daar iets van te zeggen, dat ik het wel ook echt zei van, ‘oh maar ik ben biseksueel, dus waar heb je het over’ [...]. Dus wel ook mensen daarmee confronteren wel. Dat bedoelde ik meer met, weet je, de strijd ervoor ook.”*

Over strijdbaarheid wordt niet alleen maar gesproken in termen van zichtbaar maken of tegen agressie strijden, maar komt ook naar voren op een speelse manier. *“Dat is net die lol van die identiteit. Echt dat ik ermee kan spelen. Dat mensen dan ook zeggen, ‘O ja, maar jij ziet er helemaal niet lesbisch uit?’ En ik dacht, ‘Hoezo dan?’, weet je wel, ‘Wat denk je dan? Dat we allemaal paarse strepen op ons voorhoofd hebben?’”* bespreekt Marjan (61) lachend. In de analyse van het masternarratief hierboven, laat ik zien hoe homoseksualiteit wordt afgekeurd in de situatie van Emmie (65), die op school leerde dat homoseksualiteit afgekeurd werd. De vrouw met wie ze toen was sprak ze later nog, waarover ze vertelde: *“En toen zei ze, ‘Ach, hadden we het maar gedaan!’ Ook zo'n grappige reactie, want volgens mij is ze hartstikke hetero. En dat vond ik leuk want soms merk je dat dingen zo zwaar en beladen worden, en soms kan je er om lachen.”* Ook geeft Emmie (65) aan dat de term die wordt gebruikt niet het belangrijkste is om op te komen voor je positie, maar desondanks toch noodzakelijk om nieuwe narratieven te vertellen: *“Jouw identiteit is niet afhankelijk van... dat jouw identiteit wordt benoemd. [...] Maar met bi+ wil ik een positief imago neerzetten. Niet alleen maar van ‘oh’, dat gebeurt nog steeds, van oh, we worden over het hoofd gezien... niemand begrijpt ons in*

plaats van *“Nou, kijk eens, hier zijn we en dit en dit hebben we allemaal te vertellen over diversiteit!”*

6.4.2. Vrijheid

Strijdbaarheid is niet de enige manier waarop narratieve weerstand te herkennen is in de narratieve identiteit van de deelnemers. Ook de focus op ‘vrijheid’ is groot, waarbij vrijheid gezien kan worden als wat het ze heeft gebracht, ofwel de verrijking die biseksualiteit hen heeft gebracht. *“Dus voor mij zit het heel erg vast aan vrijheid. Dat is wel het belangrijkste thema. Nou, ik denk dat dat bij mij hoort!”* aldus Marjan (61).

Vrijheid ten opzichte van het masternarratief komt bijvoorbeeld naar voren in de narratieve identiteit van Mieke (62): *“Het klinkt heel raar natuurlijk, maar daar voel ik me toch een beetje, het is ook leuk om een beetje anders te zijn. Ja, dat is toch heel raar. [...] en toch vind ik het leuk om te zeggen dat ik lesbisch ben. Wat ik dus ook niet ben. Maar het heeft wel iets te maken met trots, met autonomie, met onafhankelijkheid, waar misschien wel veel meer de wortels liggen bij het feminisme uiteindelijk.”* Tegelijkertijd noemt ze ook de vrijheid ten opzichte van het generatienarratief en hoe ze hiertussen schommelt: *“Nou, de verwarring die ik net zei, hè, verliefd op een man. En na een jaar of twee jaar, en die is ook wel belangrijk, had ik ook het gevoel alsof ik op een of andere manier me vrijer kon voelen. Dus toen had ik wel echt het gevoel, en dat realiseer ik me eigenlijk niet zo vaak, dat ik dacht: ‘Oh, alles kan dus gewoon!’ Dus dat was ook een heel bevrijdend gevoel. Dus echt voorbij de hokjes, voorbij de keus, voorbij, dit is wat het is. Alles mag eigenlijk gewoon.”*

De deelnemers zien vrijheid als een belangrijk aspect in hun leven. Dit helpt hen om de complexiteit van biseksualiteit te begrijpen en te omarmen. Ze kijken niet alleen naar de beperkingen, maar ook naar de mogelijkheden die het met zich meebrengt. Daarbij leggen ze de nadruk op hun eigen persoonlijke beleving, hun eigen richting en het vermogen om keuzes te maken. In plaats van zich te focussen op labels die aan identiteit worden gegeven en de negatieve normen en vooroordelen die daarmee gepaard gaan, is het volgens hen waardevol om te kijken naar de verrijking en persoonlijke groei die mogelijk zijn. Door de aandacht te vestigen op gedeelde ervaringen van mensen met niet-traditionele levenspaden, ontstaat er een gevoel van mogelijkheden en positiviteit.

6.4.3. Verrijking

Naast strijdbaarheid en vrijheid wordt ook verrijking genoemd als een manier waarop vrouwen uit de Pride-generatie zich verhouden tot het counter- en masternarratief, met betrekking tot bisexualiteit en een niet-normatieve levensloop. Susan (60) bespreekt bijvoorbeeld de fijne reacties van haar partners op haar bisexualiteit: *“Dan denk ik dat ze het vooral fijn vonden, omdat ze mij leren kennen, dat het feit is dat ik van mensen kan houden. [...] Dus eerder een verrijking, met name dat dat meer iets over mij zegt. Later had ik meer een trots gevoel daarover.”* Joke (68) blikt terug op haar eigen ervaring van het ontdekken en accepteren van haar seksualiteit en benadrukt hoe positief en bruisend dit voor haar was. Ze wenst dit gevoel van zelfacceptatie en vrijheid toe aan iedereen. Joke (68) herinnert zich ook de inspirerende vrouwen in het lesbische hulpverlenersnetwerk waar ze deel van uitmaakte, en benadrukt het belang van het aanmoedigen van anderen om hun eigen weg te vinden, ongeacht hoe complex of onconventioneel die weg ook is: *“Dat was feest. Feest! Ja, dat was natuurlijk ook bruisend.”* Ze waardeert de diversiteit van levensvraagstukken en ziet liefde, seksualiteit en verschillende seksuele oriëntaties als een kwestie van ruimte. Waar Inge (63) zich bij aansluit: *“En ik ben heel blij dat ik dat queer-deel, of LHBT-deel, of hoe het dan ook heet, in mijn leven heb. Want wat het nu betekent, is dat ik me gewoon heel verbonden”*.

7. Conclusie

Het doel van deze scriptie is inzicht krijgen in masternarratieven, counternarratieven en persoonlijke narratieven die voorkomen in de narratieve identiteit van biseksuele vrouwen van de pride generatie. In deze conclusie beschrijf ik het antwoord op de hoofdvraag: Hoe verhoudt het persoonlijk narratief van biseksuele vrouwen van de pride generatie zich tot het master- en counternarratief in hun narratieve identiteit?

Hiertoe beantwoord ik achtereenvolgend deze deelvragen:

- Welke masternarratieven spelen een rol in het leven van biseksuele vrouwen uit de Pride generatie?
- Met welke counternarratieven engageren biseksuele vrouwen uit de pride generatie?
- Welke persoonlijke narratieven hanteren biseksuele vrouwen uit de pride generatie?

Zowel het master- als het counternarratief zijn complexe narratieven, die niet éénduidig zijn, maar te verkennen zijn als narratieven met meerdere onderdelen. Er is één masternarratief te herkennen in de narratieven van biseksuele vrouwen uit de pride generatie. In dit masternarratief zijn vier thema's te herkennen: 1) heteroseksualiteit is de norm, 2) homoseksualiteit wordt afgekeurd, 3) homoseksualiteit wordt geconstrueerd als 'de ander', en 4) onzichtbaarheid van homo- en biseksualiteit. Met betrekking tot het counternarratief, ofwel het generatienarratief, zijn vier thema's ter sprake gekomen, namelijk: 1) de vrouwenbeweging, 2) lesbische emancipatie, 3) biseksualiteit vanuit de lesbische gemeenschap, en 4) vrijheid in het generatienarratief.

Het master- en counternarratief hebben op diverse wijzen hun weg gevonden in de narratieve identiteit. Het masternarratief legt beperkingen op in de narratieve identiteit, waarbij het belangrijkste kenmerk is dat normatieve heteroseksualiteit fungeert als een richtlijn voor hoe ze zouden moeten handelen. Het bleek voor geen van de vrouwen een bruikbaar narratief te zijn, omdat het bepaalde verwachtingen en voorschriften oplegde die ze niet konden naleven. Het masternarratief betrof overtuigingen die biseksuelen en mensen met aantrekking tot meerdere genders schade toededen. Hier ontstond narratieve weerstand. Om deze op te lossen oriënteren ze zich in hun narratieve identiteit naar alternatieve narratieven waartoe ze zich kunnen verhouden.

De vrouwen wenden zich hiervoor primair tot het generatienarratief, dat zich heeft ontwikkeld ten tijde van de tweede feministische golf. Er was een sterke identificatie dit narratief. Elke deelnemer verhiel zich tot de vrouwenbeweging en de lesbische emancipatie. Hoewel het narratief van de lesbische norm door alle vrouwen als niet meer van deze tijd werd gezien, bleven de stigmatiseringen rond biseksualiteit uit de jaren '80 diepgeworteld. Dit bleek zowel in de reacties van anderen als soms ook in henzelf. Dit leidde ertoe dat hoewel er meer vrijheid werd ervaren in het generatienarratief, biseksualiteit nog nauwelijks een optie was. In het persoonlijk narratief werd ten tijde van de tweede feministische golf veelal gewisseld tussen hetero en lesbisch.

Interessant is dat de manier waarop ze zich hiertegen verzetten, op dezelfde wijze verliep als het verzet van de tweede feministische golf tegen het masternarratief, namelijk door strijdbaarheid toe te passen en de nadruk te leggen op de vrijheid en verrijking die biseksualiteit met zich meebrengt. Hieruit blijkt een verbondenheid met het generatienarratief die aanwezig blijft in de narratieve identiteit. De relaties tussen het masternarratief, counternarratief en het persoonlijke narratief verhouden zich daarmee op een complexe en niet eenduidig wijze in de narratieve identiteit. Ze zijn verweven met elkaar, en niet strikt gescheiden of lineair tegenovergesteld.

De verkenning van queer tijd in de levensverhalen laat zien dat een niet-normatieve levensloop vaak wordt gekenmerkt door ervaringen van vertraging als gevolg van onzichtbaarheid en het gebrek aan een passend narratief voor biseksualiteit. Daarnaast benadrukken de ervaringen de complexiteit en obstakels die biseksuele vrouwen kunnen tegenkomen bij keerpunten in het leven, wat resulteert in frustratie over het gebrek aan begrip en bewustzijn in de samenleving. Deze ervaring wordt gedeeld door de meeste vrouwen. Hierbij wordt ook het regelmatig wisselen tussen identiteiten genoemd. Dit geeft aan dat keerpunten anders kunnen werken en zodanig een andere betekenis kunnen krijgen voor biseksuele vrouwen.

In de persoonlijke narratieven van de vrouwen komen drie vormen van het benoemen van hun eigen identiteit naar voren, waaronder biseksualiteit, lesbische identiteit en een spirituele identiteit. Vrouwen van de pride generatie die zich als biseksueel identificeren, streven naar een positief narratief en de erkenning van biseksualiteit, inclusief genderidentiteiten buiten het binaire systeem, maar ervaren uitdagingen met de definities terminologie rondom biseksualiteit. Sommige vrouwen identificeren zich sterk met een lesbische identiteit, terwijl

anderen hun identiteit als lesbisch combineren met andere narratieven. Er zijn ook vrouwen die biseksualiteit vanuit spiritualiteit bekijken. De narratieve identiteiten laten de diversiteit zien van de geleefde ervaringen van biseksuele vrouwen uit de pride generatie.

Voor het grootste deel van de vrouwen is de ervaring van gender belangrijk in de ervaring van hun seksualiteit. Biseksuele vrouwen uit de pride generatie benoemen het verband tussen hun ervaringen met biseksualiteit en gender. Het belang van genderexpressie en het doorbreken van genderstereotypen wordt vaak genoemd. Biseksualiteit wordt in deze verhalen gekoppeld aan gender en speelt een belangrijke rol in de narratieve identiteit van biseksuele vrouwen van de pride generatie.

Voor de toekomst hopen ze vooral dat de macht en dominantie van het masternarratief afneemt, en dat de nieuwe generatie zich vrijer voelt om te zijn wie ze zijn of willen worden. Hierbij wordt de wens uitgesproken dat seksualiteit en gender vraagstukken in een levensverhaal minder belangrijk worden als een kenmerk voor de narratieve identiteit, maar dat het meer iets wordt wat er gewoon mag zijn. Tegelijkertijd blijft er een nood aan narratieven waarbij de mogelijkheden worden vergroot.

8. Discussie

8.1. Reflectie van resultaten op de literatuur

8.1.1. Narratieven

Het idee van narratieve identiteit als een coherent zelfbegrip zoals geformuleerd door McLean en Syed (2016) is enigszins te simpel om de beleving van biseksualiteit in de narratieven van biseksuele vrouwen uit de pride generatie te kunnen duiden. De narratieven van vrouwen uit de pride generatie zijn complex en laten zien dat in een narratieve identiteit meerdere narratieven door elkaar heen lopen. De complexe narratieven en tegenstrijdigheden verenigen ze binnen een narratieve identiteit en zijn mede gevormd wordt door ervaringen in verleden, heden en toekomst. Deze zijn wel met elkaar verbonden op een betekenisvolle manier maar niet per se als een coherent, consistent, zichzelf niet tegensprekend geheel. Strawsons notie van episodische zelf-beleving, waarbij het leven uit losse fragmenten bestaat, past niet bij de narratieven die de vrouwen vertellen. Hun zelfbeleving heeft de complexiteit van meerdere verschillende ‘episoden’ (ofwel verhalen), maar die zijn wel met elkaar verbonden door de tijd heen en in hun tegenstrijdigheid, en vormen tezamen een narratieve identiteit die niet volledig coherent en consistent is.

Laceulles (2018) notie van narratieve identiteit als een continue afstemming is wel goed zichtbaar: door de tijd heen pasten de vrouwen hun narratieve identiteit aan aan de nieuwe verhalen die hen ter beschikking stonden, om zo recht te doen aan nieuwe ervaringen, oriëntaties en aantrekkingen. En andersom: door nieuwe ervaringen, oriëntaties en aantrekkingen werden nieuwe narratieven gezocht.

Butler benadrukt ook de complexiteit van identiteiten, en merkt op dat het bijna onmogelijk is om tot overzichtelijke zelfkennis te komen, juist vanwege de vele ingewikkeldheden en verwevingen van de beschikbare narratieven. Desondanks hebben we volgens Butler de plicht om dit onderzoek aan te gaan omdat hierin vrijheid verscholen ligt. Dit komt ook naar voren in de narratieven uit dit onderzoek: hoewel de narratieven in de loop der tijd veranderen en meerdere narratieven kunnen omvatten, zit er gedurende de hele levensloop een element van zelfonderzoek in, mede noodzakelijk gemaakt door het wisselen tussen persoonlijke narratieven.

De relaties tussen het masternarratief, counternarratief en het persoonlijke narratief verhouden zich dus op een complexe en niet eenduidig wijze in de narratieve identiteit. Ze zijn verweven

met elkaar, en niet strikt gescheiden of lineair tegenovergesteld. Deze analyse doet daarmee eer aan aan de tweede visie van Bamberg en Wipff (2020), waarbij een counternarratief niet lijnrecht tegenover een masternarratief staat en de narratieven geen wederzijds uitsluitende categorieën zijn, maar waarin master- en counternarratieven eigenschappen delen.

8.1.2. Biseksualiteit

8.1.2.1. Een omgekeerd discours voor biseksualiteit?

Robinson Rhodes (2020) laat zien hoe een omgekeerd discours voor biseksualiteit, zoals die wel bestaat voor homo's en lesbiennes, verlaat aanzette en ook maar half doorzette. In haar analyse van Foucaults omgekeerde discours bevestigt Callis de wijze waarop biseksualiteit geen omgekeerd discours heeft meegemaakt. Biseksualiteit heeft zich dus op een andere wijze dan homoseksualiteit ontwikkeld. Tijdens mijn interviews beschreven de vrouwen de onzichtbaarheid van biseksualiteit, wat het idee versterkt dat er in Nederland lang geen omgekeerd discours beschikbaar was voor biseksualiteit. Uit deze scriptie blijkt dat er in Nederland wel degelijk organisaties rondom biseksualiteit zijn ontstaan in de jaren '70 en '80, maar dat dit zich in de marge bevond. Van een breed bekende vorm van biseksualiteit was echter nauwelijks sprake. De vrouwen noemden daarentegen eerder het belang van een plek binnen de lesbische gemeenschap of de wens tot het onbelangrijker maken van seksualiteit voor identiteit.

Hoewel afwezigheid van een omgekeerd discours een verklaring lijkt te bieden voor de onzichtbaarheid van biseksualiteit, is het belangrijk om te onderzoeken of dit de enige benadering is om de biseksuele identiteit in Nederland te begrijpen. Narratieven van biseksuele vrouwen uit de pride generatie laten zien dat biseksualiteit niet zo onzichtbaar en stilzwijgend is als soms wordt verondersteld. Het gebrek aan een omgekeerd discours zorgt er niet voor dat er geen narratieven over biseksualiteit bestaan. In feite blijkt onzichtbaarheid zelf een onderdeel te zijn van het narratief rondom biseksualiteit. De ervaring van biseksualiteit is immers moeilijk te vatten binnen een essentialistisch identiteitskader. Biseksuele individuen spelen met en wisselen flexibel tussen verschillende narratieve identiteiten. Deze speelsheid en flexibiliteit zijn een belangrijk onderdeel van narratieve identiteit van de biseksuele vrouwen uit de pride generatie.

De analyse onderstreept het belang van de levensloop en de timing van iemands leven binnen een specifieke historische context. De vrouwen waren zich hiervan zeer bewust en toonden een

grote mate van kennis van zowel het master- als counternarratief. Dit kwam mede doordat ze hun ervaringen plaatsen binnen een narratief, en dat tegelijk de betekenis van het generatienarratief gevormd wordt door hun ervaringen. Ze waren daardoor in staat om te laten zien hoe ze zich tot het master- en counternarratief verhielden, door taalkundig of daadwerkelijk strijdbaarheid te tonen tegen de normatieve druk van de master- en counternarratieven, en door de vrijheid te nemen om te wisselen tussen narratieve identiteiten gedurende de levensloop. Het wisselen tussen diverse identiteiten kan ervaren worden als lastig, terwijl het in de context van biseksuele vrouwen juist de mogelijkheden in het leven lijkt te verbreden en tot verrijking en vrijheid te zorgen. Biseksualiteit heeft in die zin een deconstructieve kwaliteit: het breekt de verwachting van het hebben van een stabiele identiteit of de reïficatie van biseksualiteit of genderidentiteit. Dit maakt biseksualiteit als term echter niet waardeloos. Veel vrouwen beschrijven dat ze niet wisten dat biseksualiteit een mogelijkheid was in hun levens, tot ze erover hoorden. Een biseksueel narratief, hoe imperfect dan ook, blijft van wezenlijk belang.

8.1.2.2. Reflectie op een brede definitie van biseksualiteit

Het verkennen van biseksualiteit en identiteit in complexe verhoudingen wordt mogelijk gemaakt door een brede definitie van biseksualiteit, waar ik zowel ervaringen, aantrekkingen, oriëntaties en zelfidentificatie in heb meegenomen. Door het breed vormgeven van de werkdefinitie van biseksualiteit wil ik erkennen dat er gedrag en gevoelens zijn die in de ervaringen van biseksuele vrouwen van de pride generatie niet worden weerspiegeld door de term biseksueel. Daarnaast probeer ik ook verhalen te horen die niet voldoen aan de conventionele taal van seksuele identiteit. Op deze manier hoop ik de deelnemers te ondersteunen bij het verwoorden van seksuele ervaringen en gevoelens los van het volgen van één narratief. De brede definitie van biseksualiteit stelt mij in staat dit te doen.

Echter, er is een beperking in het verkennen van de biseksuele identiteit op deze wijze, aangezien een deel van de deelnemers zichzelf niet als biseksueel identificeert en daardoor het gevoel heeft slechts zijdelings informatie te kunnen geven. Tijdens het interview met Anne (66), die vooraf per e-mail vroeg of ze wel geschikt was als kandidaat omdat ze “*één romantische relatie met een man heeft gehad, maar daarna alleen lesbische relaties*”, vertelde ik haar dat ik juist geïnteresseerd was in deze ervaringen omdat ze mogelijk de nuances tussen lesbisch en biseksueel kon belichten. Haar persoonlijke verhaal heeft me inzicht gegeven in de afwegingen en overwegingen die een rol spelen bij de ontwikkeling van biseksualiteit als

narratieve identiteit en wat dit zou kunnen betekenen voor de term biseksualiteit. Hiermee kan ik een genuanceerd perspectief te bieden op de essentialiserende werking van identiteiten. Hierbij vermijd ik overmatige afhankelijkheid van identiteiten, zonder het gebruik van identiteiten volledig af te wijzen.

De ambivalentie die soms ten opzichte van het woord biseksualiteit wordt ervaren kan worden gezien als een beperkte bruikbaarheid van de term biseksualiteit. De vrouwen kijken hoopvol naar een toekomst waarin de beperkende verwachtingen van het masternarratief niet worden doorgegeven aan de volgende generatie. Ze willen ervoor zorgen dat de historische betekenis en de kracht van seksuele identiteiten behouden blijven terwijl tegelijkertijd de vrijheid in mogelijkheden verder ontwikkeld wordt. Wanneer het gesprek ging over de inzichten die ze hebben opgedaan met betrekking tot aantrekking tot diverse genders, hebben de biseksuele vrouwen uit de pride generatie vaak veel te vertellen over seksualiteit, seks en politiek, wat resulteerde in rijke interviews. Daarom ben ik blij dat ik niet alleen zelfidentificatie met biseksualiteit als vereiste voor deelname heb gekozen, maar ook de ervaring en oriëntatie heb meegenomen, waardoor er een complex en rijk beeld kon ontstaan.

8.1.2.3. Biseksualiteit en gender

Aan de hand van Butler (1990) en Callis (2009) besprak ik hoe seksualiteit en gender gekoppeld zijn. De narratieven van biseksuele vrouwen uit de pride generatie bevestigen de bevindingen van Callis (2009) met betrekking tot de rol van biseksualiteit in het bevragen van rigide genderrollen en -normen. In het masternarratief wordt echter geen ruimte geboden voor het uiten van gender buiten de binariteit. Binnen het generatienarratief worden echter wel bredere mogelijkheden erkend en ervaren. Biseksuele vrouwen uit de pride generatie experimenteren ook met het overschrijden van traditionele grenzen van genderidentiteit. Experimenteren draagt bij aan het ter discussie stellen van heersende opvattingen over genderidentiteit en -expressie.

Het concept van *gender trouble* in relatie tot biseksualiteit verwijst naar de uitdagingen en onzichtbaarheid waarmee biseksuele vrouwen te maken kunnen krijgen als het gaat om hun genderidentiteit. Opvallend is dat biseksualiteit kan leiden tot een verminderde erkenning van vrouwelijkheid van biseksuele vrouwen. Biseksualiteit van vrouwen in de pride generatie ook leiden tot het wegvallen van gendercategorieën of het creëren van verwarring bij anderen. Biseksualiteit suggereert dat vrouwen zich aangetrokken kunnen voelen tot meerdere genders, waardoor traditionele binaire opvattingen over gender en seksualiteit worden uitgedaagd. Dit

kan resulteren in een gebrek aan erkenning van de vrouwelijkheid van biseksuele vrouwen, omdat hun aantrekking tot meerdere genders de traditionele heteronormatieve verwachtingen doorbreekt. Opvallend is dat niet alle biseksuele *gender trouble* ervaren of bijdragen aan *gender trouble*. De mate waarin biseksualiteit *gender trouble* veroorzaakt varieert.

De meeste biseksuele vrouwen van de pride generatie geven aan dat het voor hen belangrijk is om gender op een meer diverse manier tot uitdrukking te kunnen brengen dan wat gangbaar is. Sommigen ervaren dat zij zich niet volledig kunnen identificeren binnen het binaire systeem van gender. Dit duidt soms op het hebben van een ander gender. Maar vaker betreft het de behoefte om zich vrij te kunnen uiten buiten de beperkte mogelijkheden van de binaire opvattingen over gender.

8.1.3. Biseksuele queer tijd

Normatieve aannames vormen nog vaak de basis voor onderzoek naar de levensloop. Queer tijd, zoals voorgesteld door Halberstam (2005), biedt een alternatieve benadering van de levensloop, waarbij het lineaire narratief wordt verstoord en ruimte wordt gemaakt voor verschillende ervaringen. Queer tijd, ofwel de beleving van keerpunten buiten de normatieve levensloop, heeft invloed op de narratieve identiteit van biseksuele vrouwen uit pride generatie. Een belangrijke dimensie daarvan is de wijze waarop biseksualiteit op eigen wijze verwachtingen in queer tijd doorbreekt doordat het niet altijd past binnen het traditionele coming out-narratief. Het traditionele narratief van coming out impliceert dat individuen hun seksuele oriëntatie ontdekken, accepteren en openlijk bekendmaken aan anderen.

Echter, biseksuele vrouwen uit de pride generatie hebben vaak ervaringen die niet in dit narratief passen. Voor deze vrouwen is de ontdekking en acceptatie van hun biseksuele oriëntatie een doorlopend proces, zonder een specifiek moment van coming out. Dit kan komen doordat biseksualiteit vaak wordt gezien als minder zichtbaar of begrepen dan andere seksuele oriëntaties, wat kan leiden tot twijfels, verwarring en het gevoel niet te voldoen aan de verwachtingen van het traditionele coming out-narratief. Ook zijn er ervaringen waarbij ze niet serieus worden genomen of worden geconfronteerd met onbegrip wanneer ze hun biseksualiteit openlijk bespreken. Dit kan leiden tot het uitstellen van coming out of het selectief delen van informatie over hun seksuele oriëntatie, wat hun ervaringen in queer tijd beïnvloedt.

Daarom is het belangrijk om een breder begrip van queer tijd en coming out te omarmen, dat rekening houdt met deze ervaringen. Dit kan het erkennen van doorlopende processen van

zelfontdekking en acceptatie omvatten, evenals het waarderen van de keuzevrijheid en autonomie van biseksuele individuen om zelf te bepalen hoe en wanneer ze hun seksuele oriëntatie delen met anderen. Kortom, biseksualiteit kan een unieke dynamiek in queer tijd creëren doordat het niet altijd voldoet aan het traditionele coming out-narratief.

8.2. Reflectie op maatschappelijke relevantie

Deze scriptie benadrukt het belang van het begrijpen van biseksualiteit in Nederland binnen de context van de heersende normen en waarden, waarin de liberale democratie, secularisme en progressieve opvattingen over gender en seksualiteit worden omarmd. Nederland heeft zich getransformeerd van een religieus land naar een seculiere natie met een zelfbeeld van tolerantie en progressiviteit. Het biseksuele perspectief kan een nuance aanbrengen in het dominante narratief van Nederland als progressief en ons zelfbeeld in vraag stellen. Deze scriptie ondermijnt de wijze waarop gender en seksualiteit vaak worden gebruikt om een lineaire tijdlijn van emancipatie te construeren van heteronormatief naar homo-emancipatie door de ontwikkeling van biseksualiteit te laten zien. Hoewel deze scriptie onderschrijft dat er meer acceptatie van en meer mogelijkheden zijn gekomen in levenswijzen. Desondanks wordt het moeilijker om de constructie van ‘de ander’, die niet voldoet aan het beeld van het geëmancipeerde ‘wij’, in stand te houden wanneer er sprake is dat we ten opzichte van biseksualiteit eigenlijk niet zo geëmancipeerd zijn. Ik hoop op bescheiden wijze de progressiviteitsmythe van Nederland te hebben gecompliceerd door te kijken naar de levensverhalen van biseksuele vrouwen uit de pride generatie. Het doel is hier niet om met biseksualiteit een nieuwe norm te schetsen maar om te laten zien hoe complexe identiteiten dit mythische zelfbeeld kunnen nuanceren. Tegelijk hoop ik daarmee ook te laten zien welke progressie er wel mogelijk is, wanneer we meer ruimte maken voor de complexiteit van biseksualiteit.

8.3. Reflectie op humanistische relevantie

De Universiteit voor Humanistiek (UvH) hanteert zingeving en humanisering als kernprincipes in onderzoek en onderwijs. Deze scriptie verkent zingeving aan de hand van oriëntatie in de morele ruimte vanuit een queer perspectief, waarbij levensverhalen worden gebruikt om te begrijpen hoe individuen zich tot de wereld verhouden, beïnvloed worden door maatschappelijke normen, praktijken en tradities, en hoe ze betekenis geven aan hun leven en identiteit. Door de focus te leggen op hoe het leven queer georiënteerd geleefd wordt, wordt het mogelijk om een biseksuele queer tijd te formuleren. Hierbij wordt er een biseksuele

levensloop verkend, die betekenis geeft aan keerpunten en levensgebeurtenissen vanuit een perspectief dat meestal onderbelicht wordt. Hierdoor verbreedt het inzicht in zingeving.

Dit is onderzocht vanuit een narratief perspectief dat nadrukkelijk oriëntatie in relatie tot de omgeving verkend. Humanisering, het tweede aspect dat centraal staat binnen de Universiteit voor Humanistiek, omvat het streven naar een meer menselijke samenleving door het bevorderen van een humane omgang met anderen en het creëren van rechtvaardige maatschappelijke verhoudingen en omstandigheden. Humanisering streeft naar het creëren van voorwaarden die oriëntaties in de morele ruimte op ondersteunen, binnen het kader van rechtvaardige instituties. De bevindingen van dit onderzoek kunnen bijdragen aan een meer humane benadering van interactie en samenleven.

8.4. Verdere aanbeveling onderzoek

Voor verdere aanbevelingen voor vervolgonderzoek zijn er verschillende aspecten die interessant kunnen zijn om te verkennen. Ten eerste, zoals beschreven in §2.5., zijn narratieven niet per definitie op een positieve manier ethisch. Het zou waardevol zijn om te onderzoeken op welke manier een ethische weging mogelijk is met betrekking tot de diverse narratieven. Ten tweede heeft dit onderzoek een brede definitie van biseksualiteit gehanteerd. Een vervolgonderzoek zou ervoor kunnen kiezen om alleen mensen te selecteren die zich expliciet als biseksueel identificeren. Door deze specifieke groep te onderzoeken, kunnen er diepgaandere inzichten worden verkregen in de ervaringen en identiteitsvorming van mensen die zichzelf als biseksueel identificeren. Bovendien werd dit onderzoek uitgevoerd onder vrouwen tussen de 55-68 jaar, die worden beschouwd als jongere ouderen (Van Lisdonk & Kuyper, 2015). Hoewel dit een belangrijke leeftijdsgroep is om te onderzoeken, omdat zij de homo- en lesbische-emanipatie van dichtbij hebben meegemaakt en soms voortrekkers waren, is het interessant om in vervolgonderzoek ook andere leeftijdsgroepen te betrekken. Hierdoor kan er een breder beeld ontstaan van de ervaringen en identiteitsvorming van biseksuele vrouwen in verschillende levensfasen. Concluderend, er zijn verschillende mogelijkheden voor verdere onderzoeksrichtingen. Het onderzoeken van de ethiek van narratieven, het specifiek richten op mensen die zich als biseksueel identificeren en het betrekken van verschillende leeftijdsgroepen kunnen bijdragen aan een dieper begrip van de complexe ervaringen en identiteitsvorming van biseksuele vrouwen. Deze aanbevelingen kunnen dienen als basis voor toekomstig onderzoek op dit gebied waar nog veel werk te doen is.

9. Literatuur

Ahmed, S. (2006a). ORIENTATIONS: Toward a Queer Phenomenology. *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 12(4), 543–574.

Ahmed, S. (2006b). *Queer Phenomenology: Orientations, Objects, Others*. Duke University Press Books.

Angelides, S. (2001). *A History of Bisexuality*. The University of Chicago Press.

Alexander, J. S., & Anderlini-D'Onofrio, S. (2012). *Bisexuality and queer theory: intersections, connections and challenges*. Routledge.

Alma, H. & Smaling, A. (2010). *Waarvoor je leeft: studies naar humanistische bronnen van zin*. Humanistics University Press.

Van Alphen, E. C. J. (2016). Erasing Bisexual Identity: The Visibility and Invisibility of Bisexuality as a Sexual Identity in the Dutch Homosexual Movement, 1946-1972.

Journal of Homosexuality, 64(2), 273–288.

<https://doi.org/10.1080/00918369.2016.1179032>

Baams, L., De Graaf, H., Maliepaard, E., Bos, H., De Wit, J., Jonas, K., & Den Daas, C. (2021).

Niet in één hokje: Ervaringen en welzijn van bi+ personen in Nederland. In

<https://biplus.nl/>. Rijksuniversiteit Groningen.

Bamberg, M. G. W., & Andrews, M. (2004). *Considering Counter Narratives: Narrating, Resisting, Making Sense*. John Benjamins Publishing.

Bamberg, M., De Fina, A., & Schiffrin, D. (2007). Selves and Identities in Narrative and Discourse. In *John Benjamins Publishing Company eBooks*.

<https://doi.org/10.1075/sin.9>

Bamberg, M. G. W., & Wipff, Z. (2020). Reconsidering counter-narratives. In *Routledge Handbook of Counter-Narratives* (1st ed., pp. 71–83). Routledge.

Boeije, H., & Bleijenbergh, I. L. (2019). *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen*.

Bower, K. L., Lewis, D. C., Bermudez, J. M., & Singh, A. A. (2019). Narratives of Generativity and Resilience among LGBT Older Adults: Leaving Positive Legacies despite Social Stigma and Collective Trauma. *Journal of Homosexuality*, 68(2), 230–251. <https://doi.org/10.1080/00918369.2019.1648082>

Bracke, S. (2011). Subjects of Debate: Secular and Sexual Exceptionalism, and Muslim Women in the Netherlands. *Feminist Review*, 98(1), 28–46.

<https://doi.org/10.1057/fr.2011.5>

Britt, L., & Heise, D. (2000). From Shame to Pride in Identity Politics. In *Self, Identity, and Social Movements* (1st ed., Vol. 13, pp. 252–268). University of Minnesota Press.

Bruner, J. S. (1986). Play, thought and language. *Prospects*, 16(1), 77–83.

<https://doi.org/10.1007/bf02197974>

Bruner, J. S. (1991). The Narrative Construction of Reality. *Critical Inquiry*, 18(1), 1–21.

<https://doi.org/10.1086/448619>

Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge.

Butler, J. (2005). *Giving an Account of Oneself*. Fordham University Press.

Callis, A. S. (2009). Playing with Butler and Foucault: Bisexuality and Queer Theory. *Journal of Bisexuality*, 9(3–4), 213–233. <https://doi.org/10.1080/15299710903316513>

Castro Varela, M. M., & Bayramoğlu, Y. (2022). LGBTIQ+ life course inequalities and queer temporalities. In *The Routledge Handbook of Contemporary Inequalities and the Life Course* (1st ed., pp. 362–370). Routledge.

Cense, M., Joemmanbaks, F., Van Bergen, D.D., Baams, L., De Graaf, H., Maliepaard, E., Bos, H. M. W., De Wit, J. B. F., Jonas, K. J. & Den Daas, C. (2021). Ik was altijd al niet standaard: Kwalitatief onderzoek naar de beleving van bi+ volwassenen. In <https://biplus.nl/>. Rutgers; Rijksuniversiteit Groningen.

Creswell, J. W. (2021). *A Concise Introduction to Mixed Methods Research*. SAGE

Publications.

Diamond, L. M. (2008). Female bisexuality from adolescence to adulthood: Results from a 10-year longitudinal study. *Developmental Psychology*, *44*(1), 5–14.

<https://doi.org/10.1037/0012-1649.44.1.5>

Duyvendak, J. W., Geschiere, P., & Tonkens, E. (2016). *The Culturalization of Citizenship: Belonging and Polarization in a Globalizing World*. Springer.

Fredriksen-Goldsen, K. I., Kim, H., Barkan, S. E., Balsam, K. F., & Mincer, S. L. (2010).

Disparities in Health-Related Quality of Life: A Comparison of Lesbians and Bisexual Women. *American Journal of Public Health*, *100*(11), 2255–2261.

<https://doi.org/10.2105/ajph.2009.177329>

Fredriksen-Goldsen, K. I., Jen, S., Clark, T. A., Kim, H., Jung, H., & Goldsen, J. (2022).

Historical and generational forces in the Iridescent Life Course of bisexual women, men, and gender diverse older adults. *Sexualities*, *25*(1–2), 132–156.

<https://doi.org/10.1177/1363460720947313>

Foucault, M., (1978). *The history of sexuality. Vol. 1 An introduction*. (R. Hurley). Vintage Books. (Originele bron gepubliceerd in 1976)

Gallie, W. B. (1956). IX.—Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society for the Systematic Study of Philosophy*, *56*(1), 167–198.

<https://doi.org/10.1093/aristotelian/56.1.167>

Van Gils, C. (2022). Landelijk Netwerk Biseksualiteit. <https://withpride.ihlia.nl/>. Retrieved March 13, 2023, from <https://withpride.ihlia.nl/story/landelijk-netwerk-biseksualiteit/>

Gobo, G., Fielding, N. G., La Rocca, G., & Van Der Vaart, W. (2021). *Merged Methods: A Rationale for Full Integration*. SAGE publications.

Hammack, P. L. (2011). Narrative and the politics of meaning. *Narrative Inquiry*, 21(2), 311–318. <https://doi.org/10.1075/ni.21.2.09ham>

Hammack, P. L., & Cohler, B. J. (2011). Narrative, identity, and the politics of exclusion: Social change and the gay and lesbian life course. *Sexuality Research & Social Policy: A Journal of the NSRC*, 8(3), 162–182. <https://doi.org/10.1007/s13178-011-0060-3>

Halberstam, J. J. (2005). *In a Queer Time and Place*. New York University Press
<https://doi.org/10.18574/nyu/9780814790892.001.0001>

Halperin, D. M. (2009). Thirteen Ways of Looking at a Bisexual. *Journal of Bisexuality*, 9(3–4), 451–455. <https://doi.org/10.1080/15299710903316679>

Hochman, Y., & Spector-Mersel, G. (2020). Three strategies for doing narrative resistance: Navigating between master narratives. *British Journal of Social Psychology*, 59(4), 1043–1061. <https://doi.org/10.1111/bjso.12376>

- Jacobs, G. C. (2001). *De paradox van kracht en kwetsbaarheid: empowerment in feministische hulpverlening en humanistisch raadswerk*. SWP uitgeverij.
- Jen, S. (2019). Ambivalence in Labels, Freedom in Lives: Older Women's Discursive Constructions of Their Bisexual Identities. *Journal of Bisexuality*, 19(3), 386–413. <https://doi.org/10.1080/15299716.2019.1647908>
- Jen, S. (2021). “Hardwired” Biology and “Light Bulb” Moments: Divergent Life Course Trajectories and Discourses among Older Bisexual Women. *Journal of Bisexuality*, 21(4), 465–483. <https://doi.org/10.1080/15299716.2021.2004484>
- Jones, R. (2011). Imagining Bisexual Futures: Positive, Non-Normative Later Life. *Journal of Bisexuality*, 11(2–3), 245–270. <https://doi.org/10.1080/15299716.2011.571988>
- Jones, R. L., Jen, S., & Reiter, B. (2023). “Courage to cobble something new”: Women's queer and creative narratives of bisexuality and ageing. *Journal of Aging Studies*, 65, 101133. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2023.101133>
- Kampller, B. (2022). Open to More: Queer Hookups, Temporalities, and Life Courses. *Sociological Forum*, 37(4), 1063–1082. <https://doi.org/10.1111/socf.12857>
- Laceulle, H. (2018). *Aging and Self-Realization - Cultural Narratives about Later Life* [Proefschrift]. Universiteit van Humanistiek.

Lindemann Nelson, H. L. (2001). *Damaged Identities, Narrative Repair*. Cornell University Press.

Lipperts, A., & Oosterhuis, H. (2010). Tussen wal en schip: De moeizame emancipatie van bisexualiteit. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 34, 3-18.

Van Lisdonk, J., & Kuyper, L. (2015). 55-plussers en seksuele oriëntatie. In <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2015/12/10/55-plussers-en-seksuele-orientatie> (978 90 377 0766 3). Sociaal en Cultureel Planbureau.

Maliepaard, E. (2018). Disclosing Bisexuality or Coming Out? Two Different Realities for Bisexual People in The Netherlands. *Journal of Bisexuality*, 18(2), 145–167.
<https://doi.org/10.1080/15299716.2018.1452816>

Maliepaard, E. (2020). The bisexual movement in the Netherlands. *Routledge EBooks*, 36–50.
<https://doi.org/10.4324/9780367809881-4>

McLean, K., & Syed, M. (2016). Personal, Master, and Alternative Narratives: An Integrative Framework for Understanding Identity Development in Context. *Human Development*, 58(6), 318–349. <https://doi.org/10.1159/000445817>

McLean, K. (2016). The Co-authored Self: Family Stories and the Construction of Personal Identity. <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BB20708154>

Moyer, C. (2015). *Cloud Comb For Georgia*. [schilderij voorblad]

<http://www.carriemoyer.com/2016/8/28/2016/8/28/carrie-moyer>

Neugarten, B. L. (1996). *The Meanings of Age: Selected Papers*. University of Chicago Press.

Plummer, K. (2010). Generational Sexualities, Subterranean Traditions, and the Hauntings of the Sexual World: Some Preliminary Remarks. *Symbolic Interaction*, 33(2), 163–190.
<https://doi.org/10.1525/si.2010.33.2.163>

Robinson Rhodes, M. (2020). *Bisexuality and Multiple-Gender-Attraction in Britain, 1970-1990: A queer oral history*. [Proefschrift]. University of Birmingham.

Robinson Rhodes, M. (2022). Filling the boxes in ourselves. *Routledge EBooks*, 121–130.
<https://doi.org/10.4324/9781003092032-14>

La Roi, C., Meyer, I. H., & Frost, D. M. (2019). Differences in sexual identity dimensions between bisexual and other sexual minority individuals: Implications for minority stress and mental health. *American Journal of Orthopsychiatry*, 89(1), 40–51.
<https://doi.org/10.1037/ort0000369>

Rosenthal, G. (1993). Reconstruction of life stories: principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. *The narrative study of lives*, 1(1), 59-91.
<https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168- ssoar-59294>

Shaw, J. (2022). *Bi: The Hidden Culture, History, and Science of Bisexuality*. Harry N. Abrams.

Spector-Mersel, G. (2006). Never-aging Stories: Western Hegemonic Masculinity Scripts.

Journal of Gender Studies, 15(1), 67–82.

<https://doi.org/10.1080/09589230500486934>

Spector-Mersel, G. (2010a). Narrative research. *Narrative Inquiry*, 20(1), 204–224.

<https://doi.org/10.1075/ni.20.1.10spe>

Spector-Mersel, G. (2010b). Mechanisms of Selection in Claiming Narrative Identities: A

Model for Interpreting Narratives. *Qualitative Inquiry*, 17(2), 172–185.

<https://doi.org/10.1177/1077800410393885>

Storr, M. (2013). *Bisexuality: A Critical Reader*. Routledge.

<https://doi.org/10.4324/9780203024676>

Strawson, G. (2004). Against Narrativity. *Ratio*, 17(4), 428–452.

<https://doi.org/10.1111/j.1467-9329.2004.00264.x>

Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Harvard

University Press.

Visse, M. (2014). Hermeneutisch narratief analyseren: creëren van mogelijkheden.

Kwalon. 2014 (19), 18- 26.

De Vries, P. (2006). De tweede feministische golf in herinnering: Inleiding op het thema.

Tijdschrift Voor Genderstudies, 9(2), 2–11.

10. Bijlagen

Bijlage I- Interviewguide

Interviewguide

Intro

Welkom en hartelijk dank voor je deelname.

Het lijkt me fijn om eerst wat praktische zaken te bespreken. Hoe lang heeft u ongeveer?

Laten we ook even het Informed Consent-formulier bespreken [...]

Hoe wil je aangesproken worden tijdens het interview?

Ik zal kort schetsen wat u kunt verwachten van dit interview:

Ten eerste bespreken we hoe biseksualiteit een rol heeft gespeeld in uw leven. Hierbij zullen we levensloopkalender gebruiken om bepaalde momenten extra inzichtelijk te maken. Vervolgens heb ik nog een paar vragen, bijvoorbeeld om iets te verduidelijken of om bepaalde onderwerpen aan te snijden die ten eerste nog niet naar voren zijn gekomen.

Mocht u even pauze willen, dan is dat mogelijk. Zoals van tevoren besproken, staat het u vrij om te stoppen of bepaalde vragen over te slaan. Het gesprek wordt opgenomen en blijft anoniem. Is dit duidelijk, of wilt u nog iets vragen? Mooi. Is het oké als ik dan nu de voicerecorder aanzet?

Fase 1

Goed, we hebben net even doorgenomen waar dit interview over gaat en hoe het eruit gaat zien. Ik kom van de Universiteit voor Humanistiek en op die universiteit zijn we heel erg bezig met

ervaringen van mensen en hoe zij omgaan met die ervaringen. We gaan in het interview in op de invloed van bisexualiteit op uw leven. En in het kader van dit onderzoek focus ik mij op de narratieven van mensen, hoe narratieven van bisexualiteit in de ervaring doorspelen in het leven en hoe mensen daar mee om gaan. Ik ben benieuwd naar hoe 't leven is verlopen, op het gebied van bisexualiteit en hoe dat een rol in uw leven heeft gespeeld.

Dit gaan we doen aan de hand van een levensloopkalender. Dit is niet het belangrijkste van het onderzoek, maar een hulpmiddel om inzicht te krijgen in belangrijke momenten en ervaringen.

En nou ja, ik vroeg mij dus af, zou u voor mij kunnen beschrijven hoe u uw bisexualiteit heeft ervaren?

Fase 2: vragen rondom relevante onderwerpen

Merkt u de invloed van ouder worden?

Hoe was het vroeger?

Hoe is het nu?

Merkt u verschil in regio's waar u heeft gewoond?

Specifieke levensgebeurtenissen met grote invloed?

Hoe denkt u dat dit was voor vorige generaties?

Hoe ziet u de toekomst?

Heeft u hier vaker over gesproken?

Wat betekent biseksualiteit voor u? (Jen, 2019)

Hoe definieer je biseksualiteit voor jezelf? (Jen, 2019)

Bijlage II- Wervingsformulier

Ik heb een aanpassing gedaan op Robinson Rhodes' (2020, p. 11) selectiecriteria om te komen tot een wervingsadvertentie:

Hallo, mijn naam is Anouck de Jong, masterstudent aan de Universiteit voor Humanistiek. Voor mijn masterthesis over levensloop en bisexualiteit ben ik op zoek naar respondenten.

Bent u vrouw, 55+ en herkent u zich in één of meer van de volgende punten: U

- Identificeert zich als biseksueel, panseksueel, queer, heteroflex, polyseksueel of aanverwant.
- Heeft zich in het verleden geïdentificeerd als biseksueel, panseksueel, queer, heteroflex, polyseksueel of aanverwant.
- Heeft relaties gehad met mensen met verschillende genders
- Heeft zich aangetrokken gevoeld tot mensen met verschillende genders
- Wilt meedoen aan een thesisonderzoek, waarbij u +/- een uur geïnterviewd wordt?

Dan zoek ik u!

Het is voor mij geen probleem om naar u toe te reizen. Heeft u nog vragen en/of wilt u graag meedoen?

Mail dan naar [e-mail] of stuur een bericht naar [telefoonnummer].

Vriendelijke groet,

Anouck de Jong

Bijlage III- Codeboom

